

92³

AJALOO LINE AJAKIRI

Nr. 3

TEINE AASTAKÄIK

1923

TOIMETUS:

P. TREIBERG

PEATOIMETAJA

P. BAUMAN

A. R. CEDERBERG

H. OLDEKOP

H. SEPP

O. MIRKA-LEINBOCK

H. MORA

H. OTTENSON

Sisu.

Oswald Spengleri ajaloo morfoloogia. *Hans Oldekop.*

Papüroloogia antiik-ajaloo abiteadusena. *P. B.*

Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole. III. *Fredrik Westling.*

Mõnda Läänemere maade kohta käivaist postiarhivaalst Rootsi riigi-
arhiivis. *T. Holm.*

Ristiusu arheoloogia uurimise ülevaade. *Olaf Schild.*

Varia.

Märkus: Käesoleva numbril ilmumine viibinud trükikoja siirdumise ja sellega ühenduses olevate takistuste tõttu.

Oswald Spengleri ajaloo morfoloogia.

Esimest korda, algab Spengler oma kuulsa raamatu¹⁾, tehtakse katse ajalookäiku ette arvata. Ülesanne on ühe kultuuri saatuse ja nimelt selle kultuuri, mis meie päevil üksipäini lõpule jõudmas — Lääne-Euroopa oma — jälgida eluastmesstaadiumis, mis seni veel mitte otsas pole. Aga kas on siis, küsib ta, olemas ajaloo loogikat? Kas on olemas — sealpool kõigest juhuslikest ja ettearvamata üksiknähtustest — kas on olemas nii ütelda metafüüsiline inimsoo ajaloo ehitus, mis rippumatu pealmistest populaarsetest kujudest ja sündmustest? Mis neid teise järgu nähtusi alles ise ilmsiks kutsub? Ja kas ei esine siis ajaloo suured silmapilgud asjatundvale silmale võib olla ikka jälle kujul, mis järeldusi võimaldab? Ja kui see võimalik, kus siis niisuguste järelduste lõpupiir? Kas oleks võimalik elus eneses leida astmed, mida peab läbikäima, ja nimelt järjekorras, mis erandit ei luba? Kas mõisted, mis põhjanevad kõigile orgaanilisele, mõisted sündimisest, surmast, noorusest, vanadusest, elueast — kas pole nendel ses ringis võib olla kindlam tähendus, kui seni keegi seda veel ilmutanud? Kas ei ole, ühe sõnaga, kõik ajalooline tingitud üldistest bioograafilistest algkujudest? — Ja Öhtumaa hukkimine (mis ju eestkätt ajalisel ja ruumilisel piiratud üksiknähtus — niisamuti kui antiikilma hukkimine) pole siis ka Spengleri silmis mitte ajalooline, vaid filosoofiline probleem, mille lahendamisel avanevad kõik rasked olemasolu küsimused.

¹⁾ Oswald Spengler: „Der Untergang des Abendlandes“, Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. I. Band: „Gestalt u. Wirklichkeit“. Völlig umgestaltete Auflage. München, 1923. II. Band: „Welthistorische Perspektiven“, 1922. Namen u. Sachverzeichnis, 1923.

Mis seni puudunud olla, see on distants, vahe vaatleja ja vaatlemise objekti vahel. Aga niisamuti kui loodusteadlane isenesestmõistetava kindlusega mehaanilispõhjusliku kuju maailmast konstrueerib, nii peab seda oma vallas ka ajaloolane tegema. Ja tal peaks jõudu jätkuma ka olevikku selle distantsi alusel vaadelda, kui midagi lõpmata kauget ja võõrast, mille tähtsus mitte suurem kui iga teise ajajärgu oma.

Lugemata palju kujusid tulevad lõpmata külluses ilmsiks ja kaovad jälle, paistavad kord selgesti ja tumenevad siis. Tuhanded värvides ja tuledes läikiv kude, pealtnäha täitsa juhuslik — nii on ajaloo esialgne mulje. Aga kõigest sellest omavolilisest leiab sügavamale tungiv pilk puhtad kujud, mis moodustavad kõigi ajaloosündmuste tagapõhja ja määravad nad ära. Need puhtad kujud on üksikud kultuurid, mis järkjärgult oma alla võtavad teatava maa-ala maailmas. Igal kultuuril on oma hing, ja oma elu, mis organiliselt seotud teatava maa-alaga, oma elu ja surm — suurepärane ja otstarbetu. Ei ole olemas nende kultuuride vahel mingit vastastikust mõju ega isegi mingit vastastikust arusaamist. Rippumata üksteisest elavad nad, õitsevad ja surevad.

Niisamuti kui ühe pilguga võib ära tunda, mis noor ja mis vana puu või noor ja vana elukas, nii võib ka iga kultuuri ära tunda ta välisest ilmast, tema toodangutest. Niisamuti kui iga taime oksad, lehed ja õied ta elu avaldavad, niisamuti ka iga kultuuri majanduslikud, poliitilised, eetilised, teaduslikud saavutused. Spengler peab selles joones silmas ainult suuri kultuure, s. t. Hiina, India, Baabüloni, Egiptuse, antiikilma, Araabia ja meie Õhtumaa oma, peale selle veel vana Kesk-Ameerika kultuuri, — kultuure, mis kõik oma eluea läbi elanud. Nendele järgneb Vene kultuur, alles väljakujunemata tuleviku kultuur. Mõned teised, mis pole jõudnud küpsuse ajajärguni, olla tähtsusetu.

Tõepoolest räägib Spengler üksikasjalisemalt peaasjalikult vanast antiik kultuurist ja uue aja Õhtumaa kultuurist. Peale selle peatab ta pikkemalt veel Araabia kultuuril (mis küll tema oma leidus): sellesse kuuluvat nii Kristus kui ka Muhammed, hiline Rooma ja Ida-Rooma keiserrükk, Sassaniidide riik Persias,

Araabia kalifaat ja kristlik Lääne-Euroopa kuni Kaarel Suureni. Araabia kultuuris väljendub „maagiline“ hing, samuti kui antiik-ilmis „apolloline“ või Öhtu-Euroopas „faustiline“.

See on, mida Spengler oma „Kopernikuse leiduseks“ nimetab — vastandina seni valitsevale „Ptolomäuse ilmavaatele“. Selle uue ilmavaate eest peaks taganema seni valitsev primitiiv-egotsentriline ilmavaade, tsunftiliste ajalooteadlaste kitsamõtte- liskus, mis ajaloost paelussi teinud, mis väsimata ajajärke ja epooche kasvatab.

Spengleri „Ohtumaa hukkumine“ on teos, mille arvustamine „Ajaloolise Ajakirja“ veergudel teatavate raskustega ühendatud. Sest, esiteks, ei ole see mitte ajalooline teos ja ei taha seda ol- lagi. Ta on saatusel filosoofia, „uus Saksa filosoofia“ (nii kui autor seda uhkusega nimetab parandatud esimese kõite eessõnas). Ja, teiseks, ei ole see raamat ülepea mitte meie ajale määratud, vaid uuele sugupõlvele, mis alles peab sündima (varustatud ise- ärase andega selle raamatu mõistmiseks). Saatuslikul kombel on aga tähtpäevast tähtpäeva ilmuv ajalooline ajakiri orien- teeritud koguni kas oleviku või mineviku sihis ja vähem juba tuleviku sihis, vähemalt mitte oma arvustustes ja kriitilises osas.

Aga ühelt poolt ei seisa Spengler mitte üksi oma vastoluga tsunftilise ajalooteaduse arvatava kitsamõttelisuse vastu, oma vii- siga ajaloolist ainet ainult seks käsitada, et väljendada oma subektiivseid ideid, tendentse, tundeid, oma püüdega ajalugu sümboliseerida, seda „kujutada“. See poeetiliselt, mitte teadusli- kult kujutatav vaim vastab üldisemale voolule. Teiselt poolt ei piirdu selle töö huvi mitte ainult apokalüptilise osaga, Öhtumaa hukkamineku ennustusega. Palju huvitavam ajaloolasele on teine osa, nii kui seda alamtiitel ära määrab „maailma ajaloo morfoloogia äärjooned“ s. t. katse anda ka uue ajaloo käsitle- mise meetodikat. Piirduv ju Spengler ajaloolasena, senise aja- jookäigu kirjeldajana ainult juba enne tuntud ajaloolise mater-jali ümberpaigutamisega, kuigi valitsedes silmapaistvalt rikka materjali üle. Uut tõsiasjade materjali ei ole ta juurde lisanud.

Alles see uus meetodika, see uus seisukoht vanade tõsi- asjade vaatlemisel võiks sellepärast ülepea alles Spengleri vaa- teid õigustada. Meie käesolev arvustus tahabki selle tõttu ainult

teha mõningaid äärmärkusi Spengleri töö juurde, kasutades seda nii ütelda ainult lähtekohana. Nende kahe aukartustäratava kõite (mõlemad ühtekokku ligi 1200 lehekülge) üksikasjaline arutamine viiks meid liiga kaugemale. Ülirohke aineküllus ja ajalooliste üksikasjade rohkus nõuaks õiglaseks arutamiseks palju enam ruumi kui meil siin käepärast.

Mis on siis Spengleri ajalooline morfoloogia, tema kultuurfüsiognoomika, ilma milleta ei saaks võrrelda üksikuid kultuure? Mille abil vastuoksa just võimalik on ühe pilguga kindlaks määrata iga kultuuri arenemisastme samuti kui soojamõõtja abil palavikuhookõrguse? Ja millest kellelgi enne Spenglerit aimu ei olevat olnud? Õigupoolest ei ole Spengleri positiivses kavas W. Wundti või isegi Herderi tööde järele midagi uut. Juba alguses torkab Spengleri raamatu sisu registri läbivaatamisel silma, kui lähedalt tema kultuuride füsiognoomika kava vastab Wundti rahvaste-psühholoogia omale: keel, müüt, primitiivne kunst, kombed, — kõik seisab vastaval kohal. Ainult peale keele! See juhatab meid omapärase mõtte juurde, mis Spenglerile omane, millele ta oma töö ehitanud.

Jätame siin ajaloolased kõrvale: Spengler ise ei ole ajaloo-teadlane, ei tahagi seda olla. Aga ka sotsioloogid, samuti kui filosoofid, kes inimsoo arenemiskäigust rääkinud, on seni selle orgaanilise arenemise kandjana enesele ette kujutanud ka orgaaniliselt ühtekuuluva olevuse, mis kuidagi viisi moodustab mingi füsioloogilise üksuse, s. t. kas rahva või tõu. Spengler loobub aga igast rahvateadlikust mõtteviisist. Mitte mingi rahvas ei loo kultuuri, mitte rahvaste saatusest ei ole tingitud kultuurnähtused! Suguharud ja rahvad, ütleb Spengler, tulevad ja kaovad. Nende üle lainetab teatud kultuur, kui lõpmata meri, ja kosutab kord üht, kord teist rahvast ainult iseenda väljendamisabinõuna. Täitsa rippumata on kultuurid igast maisest kandjast, täitsa rippumata on ka iga üksik kultuur igast teisest kultuurist.

See, mis teatavat kultuuri seesmiselt ühendab, on ühine stiil kõigis tema eluavaldustes, stiil, mis omakord tingitud ainult kultuurhinge iseloomust. See algupärasuse seadus on maksev iga kultuuri kui terviku kohta, kuid samuti ka iga üksiku kultuurnähtuse kohta. Olla eksitus mõelda, et olemas mingi kultuur-

saavutus või et olemas teadus, mis oleks vastuvõetav ja kohustav ka teiste kultuuride kohta. Ka renässansi näitus ei lükka seda ümber: renässans olla ainult niivõrra tähtis, kuivõrra ta välja kutsunud originaalse toodangu. Vana kultuurvara on surnud kapitaal: elavad pärijad valivad ainult seda välja, mida nende arenemisseadus nõuab. Võõra kultuuri arusaamisest ei ole juttugi, vaid just ümberpöörduvalt — on valitsemas valesti arusaamise sund, mis kunagi ei luba midagi moonutamata laenata.

Mööda minnes tähendame, et Spengleri õpetusel ei puudu siin ka teatav lõbus päevakajaline järeldus: see, mis maksev iga ajaloolise renässansi või kultuurretseptiooni kohta, on järjekult maksev näit. kas või küsimuses klassilise hariduse tähtsusest hilisemaile aegadele. Laenata võime me ainult surnud kujud, millesse meie ise oma elu siis sisse hingame. See käib isegi vana aja matemaatika kohta.

Kõik see kõlab teoreetiliselt meelitavalt, iseäranis Spengleri hiilgavas esituses. Kui aga lähemalt vaadelda Spengleri kultuurhinge ja tema omadusi, siis muutuvad selle julge ehituse äärjooned ebamäärasteks ja kõikuvaiks. Meie ei räägi siin mitte Spengleri täpsusetusest ja subjektiivsusest üksikotsustes: on ju temale küllalt etteheiteid tehtud nii uue kui ka vana ajaloo ja nende vastasmõjude käsitlemise kohta. Tõepoolest baseerub Spengleri skeem kultuuri võrsumisest, õitsemisest ja tardumisest pea täitsa kahe kultuuri — antiikilma ja Õhtu-Euroopa — võrdlusel. Juba algusest võib öelda, et sellest materjalist ei jatku, et äldkohustavaid seadusi järeldada; rääkimata sellest, et ainult üks neist kultuuridest minevikku kuulub ja teine veel alles elab. Millest me teame, mis võimalused veel Õhtu-Euroopa arenemises peituvad? Kas meie aja haiglased nähtused ennustavad surma, meie veel ei tea: vähemalt antiikajaga võrreldes ei tohiks silmist lasta sootu teistsugust Euroopa seltskondlikku ehitust ja sootu teistsugust agraaralust, nii nagu seda näit. Schmoller rõhutab.

Aga Spengler juhib meid meeletlikku umbtänavasse juba sellepärast, et ta mingit näpunäidet ei paku, kuidas neid kultuure, neid üksikuid ülevolendeid üksteisest lahutada. Tõsi küll, ta dekreeteerib ise nende alguse ja lõpu (milliste andmete ja kogemuste põhjal, on küsimus oma ette). Aga objektiivne kriteer-

rium puudub. Mis on see Araabia või maagiline kultuur, mis aastasadade jooksul lamanud eelkäiva antiikkultuuri korjuse all — ilma hingamisvõimaluseta, ilma omapärase avaldamisvõimaluseta, ilma iseteadvuseta? Kõik, mis ta noorest jõust välja voolab, tardub võõra hoone õõnsustes ja tema tunded tarduvad vanaealistes teostes.

Kui Spengler hirvitab üksluse ja labase „inimsoo ajaloo“ varjunäidendi üle, siis võib temal ju kui prohvetil õigus olla. Aga need tõelised ajaloo kujud, millest need varjud tingitud, asuvad küll enamini õhukas fantaasia taevas kui maapealses ajaloolises sügavuses.

Kõige inimsoo ajaloo sisu peituda ainuüksi eri kultuuride saatuses, mis üksteisele järgnevad, kõrvuti võrsuvad, ühtteist puutuvad, üksteist varjustavad või surnuks rusuvad. Nii sõnab Spengler, kes oma kultuurmorfoloogia abil ära tunnud nende üksik-kultuuride näojooned. Pealmisel pinnal triviaalselt edasi nirisev „inimsoo ajalugu“ olla selle vastu tähtsuseta. Aga juba Spengleri poolt leitud „Araabia kultuuri“ saatus paneb ehmatama. Tervelt kolm aastasada, mis on otsustavad maagilisele noorusele, on see asjata oma emantsipatsiooni eest võidelnud: Cäsarist peale, kes riigi keskkoha Itta tahtis üleviia, kuni Konstantiinuse Suureni. Selle poliitiliselt ja kultuurajalooliselt nii tähtsa ajajärgu kohta ja selle omapärase segakultuuri iseloomustamiseks tarvitab Spengler meelitava nimetuse „pseudomorfoos“. — Ühe sõnaga, ühe elegantse käeliigutusega on ta lahendanud kõige raskema probleemi!

Kahtlemata ei puudu Spengleril endal tunne, et see tema „pseudomorfoos“ on saatuslik tervele tema „kultuurmorfoloogiale“. „See pseudomorfoos algab Aktiumis“, räägib ta, „siin oleks pidanud Antoonius võitma!“ — Kahjuks ei ole ta seda mitte teinud. Niisamuti viirastuslik on Spengleri ettekujutus uue suure kultuurhinge — Vene — saatusest, Peetri-aegsest pseudomorfoosist kuni uuendatud pseudomorfoosini bolschevismi näol.

Väljapääsutee, mille Spengler sellest umbtänavast leidnud, on väga iseloomustav. Ta seab üksteise vastu kultuuri ideed — tema seesmiste võimaluste mõiste ja sisu — kultuuri meelelisele ilmu v u s e l e ajaloo käigus. Nende vahekord olla samasugune

kui hinge ja elava keha oma. Ja iga kultuuri ajalugu olla ainult tema võimaluste kehastamine. Täieline väljendus tähendavat ühtlasi lõppu!

Spengleril on täitsa õigus, kui ta arvab, et siin peab vaikima iga teaduslik mõistmine. Kunagi ei saa ju see kultuuri idee end puhtalt väljendada: ideaali igatsev aimamine võib kehastuda ainult filosoofi ülevais nägemusis.

Huvitav on teatav paralleel, kui Spengleri ideid võtta pika arenemise saadusena romantismi ajast kuni meie päevini. Meie nägime, et Spengler täitsa loobub rahvateadlikust, etnograafilisest alusest oma kultuurhingedele. Võiks selles edusammu näha ajalooliselt seisukohalt. Sest vähemalt Saksa kultuurajaloo kirjandus on seni ikka hädaohus olnud, et ta teatava rahva arenemiskäiku uurides ennast liig kitsalt piiraks, tehes üldistest nähtustest üksiku rahva arenemissaadused. Ristiusk on tekkinud piiratud maa-alal, teatava rahva juures ja on siis oma alla võitnud kõige mitmekesisemaid rahvaid. Üksiku rahva usu muudatusi isoleerida rahvuslis-ajaloolisel alusel — nii kui seda Lamprecht teinud oma Saksa ajaloos — jääb hädaohtlikuks katseks. Niisamuti on Spengleri tulevane Vene kultuur juuri ajamas rahva seas kes ju ainult jaolt Slaavi tõugu. Rahva usk ja rahva keel on mõlemad muutlikud.

Ja et Spengler kord jälle resoluutselt käsitelnud „kultuurpiirkonna“ küsimust, ei ole mitte ainult tänuväär: selle mõiste selgem äramääramine vastab tõepoolest tungivale vajadusele. Kuid mis õieti kultuurpiirkond eneses kujutab, ei selgita meile ka Spengleri „kultuurhing“ tõepoolest mitte. See mõiste on ebamäärasemgi kui kõik romantilis-rahvuslised ja filosoofilised konstruktsioonid kokku arvatud, millega ajaloolastel nii palju tegemist on olnud juba Herderist ja W. Humboldtist peale. Ja kõige huvitavam on just selle juures, et vana romantiline fiktsiooni nagu oleks kultuuri arenemine üksikute rahvaste juures läbi käinud oma iseseisva arenemiskäigu ja et ta ainult puhtväliselt millegi mõju alla võib sattuda, et see romantiline fiktsioon muutunud kujul ka Spengleri juures uuesti ellu ärganud. Oma kultuurhingede arenemist isoleerib ta mitte ainult meetoodiliselt, vaid ka põhimõtteliselt.

Et Spengleri morfoloogilise ajaloo-vaatlemise viisi iseloomustada, peab seda ajalooliselt võtma. See on tarviline, et ära näidata, kuidas temas kaks eraldatud arenemisvoolu ühinenud — mitte just selguse kasuks.

Astmejaotus ajaloos on vana küllalt, ainult keeldub Spengler visalt oma eelkäijaid nimetamast. Spengleri enda kodumaa ajaloo vallast võiks nimetada selle astmejaotuse teerajajatena eestkäit Karl Wilhelm Nitzschi, kelle „Geschichte des deutschen Volkes“ ilmus 1882. a., antiikajaloo alalt jälle kas või Pöhlmanni ja Bethet. Maailma perioodidest on juba rääkinud Wilamowitz-Möllendorf oma pidulikus ettekandes a. 1897. Seda vaadet on katsunud teoreetiliselt põhjendada Kurt Breysig ja Karl Lamprecht. Iseäranis silmatorkavalt sarnalevad Spengleri mõtted Kurt Breysigi omadele: katsetes paralleelseid arenemisjärke Grecka-Ateeni, Rooma ja Germaani-romaani rahvaste ajaloos tabellaarselt nähtavale tuua on Breysig isegi Spengleri eelkäija.

Nende ajaloolaste katsed paralleele leida üksikinimese ja terve rahva arenemisastete vahel, ontogeneesi ja fülogeneesi ja nende seaduspärase arenemistee vahel on vähemalt niivõrra õigustatud, kuivõrra neil ei puudu orgaaniline võrdlemisobjekt (üksikinimene ja rahvas). Spengleri kultuurid oma orgaanilise eluga ja eluavaldustega omavad selle vastu täiesti mõistatusliku iseloomu. Süüdi selles on asjalugu, et Spengler selle esimese vaatlemisviisi (nimetagem seda juba kas või psükoloogiliseks) on ühte paisanud alguses etnograafilise, pärast aga etnoloogilise vaatlemisviisiga. Tema eelkäijaks viimasel alal on Joh. Jacob Bachofen oma emaõiguse mõistega, Friedrich Ratzel oma „Übertragungstheorie'ga“, A. Bastian oma Elementarmõistega ja lõpuks Leo Frobenius oma päris „kultuurmorfoloogiaga“.

Oma õpetuses kultuurorganismidest, millisele Frobenius Aafrika kultuure uurides jõudnud, leidis ta juba 25 aasta eest nende organismide taga metafüüsilisi jõude. Samuti kui Spengler, õpetas Frobenius, et need kultuurorganismid küll teatava maa-alaga seotud, mitte aga inimestega, kes sel maa-alal elavad. On isegi nimetus loodud, selle metafüüsiliskultuurilise organismi mõiste jaoks, nimelt paideuma. 1919 a. ongi Frobenius asutanud

Münchenis oma „Forschungs Institut für Kulturmorphologie“ — nüüd juba käsikäes töötades Oswald Spengleriga. Nii on siis üksteist leidnud mõlemad, kes on uurima hakanud seda nähtust või pigemini õpetust neist „kultuurorganismidest“, mis nagu pikseilm katavad terveid maajagusid ja toovad sinna hävitust või elu, ükspuhas millised rahvused (tõuliselt ja poliitiliselt ühendatud rahvad) seal ka ei elaks. Kuid ka see, mis Frobenius on arendanud oma arvurikkais töis veel enne, kui ta Spengleriga kokku sattus, juba see moodustas endast ümarguse teooria.

Kuid psükoloogiline vaatlamisviis, nii kui me selle leidsime eelnimetatud ajaloolaste juures, ei esine selle juures kaugeltki nende teooriate lahutamatuta osana. Ajaloolast ei või kaugeltki rahuldada Spengleri isesugune „vitalism“, mis seletab kõiki arenemisastmeid oma kultuurorganismides ainult bioloogiliselt, s. t. neid ainult lihtsalt konstateerides ja lahtiseks jättes küsimuse nende eeldustest ja põhjustest. Aga tõepoolest ei ole ajaloolasel vähematki põhjust eeldada mingit bioloogilist arenemis-
sundust rahvaste või kultuuride elus: ka kõige primitiivsem eelajalooline kultuur kajastab end ümbritsevaid olusuid — oma, iseseisva eluõigusega. Meie ei või ühtki ajajärku iseenesest nimetada puudulikuks — eelastmiseks mingisugusele täiuslikumale ajajärgule. Ainult üksikute ajajärgude võrdlemise kaudu jõuame mingisuguse järkjärgulise astmestikuni. Millest aga need vahed eri arenemisastete vahel tingitud, on juba teine küsimus. Ja et Spengler sellele ei anna mingit rahuldavat vastust, peale oma metafüüsilisbioloogilise kasvamise printsiibi, on tõepoolest tema töö suurim puudus. Kuid samuti otsime asjata ka teiste uurijate, näit. Breysigi juures vastust sellele küsimusele.

Iseenesest võime eeldada, et inimsugu meeleldi oleks jäänud kõige lihtsamate kohanemisviiside juurde ja oleks otsinud kõige kergemaid kokkuleppe võimalusi loodustingimuste suhtes, kui see ainult võimalik oleks olnud. Kuid just selle tõttu, et ta rahu ei leidnud teatavalt antud kultuuroldes, et väline sund teda alalõpmata taga kihutas, just selle tõttu ongi ta oma arenemises edasi jõudnud. Selle küsimuse lahendamisel on näit. Lamprecht teist rada käinud: kas ta põhjanev printsiip õige või ei, kuid vähemalt on ta püüdnud leida ajaloolisi põhjusi.

On iseloomulik, et Spengler kahe silma vahele on jätnud niisugused põhjapanevad küsimused, nagu seda on kultuuriline renässans ja retseptioonid, kahe ilma vastastikused mõju- ja sunniavaldused.

Ja kui lõpuks küsime, millistele teaduslikele põhimõtetele on rajatud Spengleri töö, siis näeme, et terve tema ajaloo-süsteem tugib eestkätt saatuse mõistele. Peatume veel kord sel küsimusel, mis meid aitab viia tema töötamismetoodi saladusteni. Otsustavaks tuleb tunnustada vahe, mille Spengler teeb saatuse ja kausa-
liteedi mõistete vahel. Kausaliteet olla kõigi teaduste alus, „ruumi loogika“. Kuid ajaloo ei olla ta mitte maksev, sest siin valitsevat ainult orgaaniline vajadus — „aja loogika“. Elu ja ajalugu — nende mõistete alla kuulub kõik, mis tõsi-
asjaline, mis ainult üks kord juhtub; looduse alla selle vastu see, mis alati võimalik. Mis looduse seaduste järgi peab sündima — ja teisi seadusi Spengler ei tunnusta — kõik see, ükspuha, kas ta tõepoolest sündinud või kas ta harva või sagedasti sündinud, on rippumata saatusest. Tuhanded keemilised ühendused on tõestatud ja välja rehkendatud: kas nad tõelisuses esinevad või ei, kuid nad peavad esinemise korral alluma teatavaile loodus-
seadusile. Ajaloo aga esineb selle vastu faktilise, ühekordse sündmuse mõiste: ajaloo valda kuulub see, mis ükskord olnud, mitte aga see mis ikka võimalik, ajalugu ei küsi — mis?, vaid ainult — millal? Ajaloo ei valitse mitte objektiivsed seadused, vaid ideed, mis leiavad oma sümboolse väljenduse nähtustes. Ajaloo sündmuste uurimisel ei ole tähtis, mis nad on, vaid ainult, mida nad tähendavad.

Kuid ajalooteadus ei olla kunagi sellest aru saanud, vaid ikka ja alati kinni haaranud looduslikust vajadusest, kausaliteedist. Peasi seistagi selles, et ainult loodusteadlane võivat väita, et ilmas kogemata juhust ei ole, et ainult tema õigustatud olla kõnelema piiramatust põhjuslikkusest, kausaliteedist. Ainult tema loodussüsteemis olla võimatud ajaloolised elunähtused, sündmused, mis enam kunagi ei kordu. Nii seab küll loodusteadlane üles küsimuse helleenide ja germaanide tõuliste iseärasuste kohta, aga ta ei küsi, mida see tähendab, et need rahvakogud tekkisid just seal ja just teatud ajal. Sest üks asi olla seadus, mille algust eksaktteadus ei uuri, ja teine asi olla saatus; ühel

pool — matemaatiline seadusepärasmus, teisel pool — traagiline idee! Ajalooliste sündmuste alal valitsevat kausaalseedi asemel ajaloo saatuse, mida ajaloolane võib ainult intuiitiivselt aimata, aga mitte mõisteliselt ära määrata.

Kuid selle Spengleri skeemi alla ei mahu kõik ajaloolised nähtused. On olemas ka täiesti juhuslikke nähtusi, mis ei oma mingit tähtsust teatava kultuuri saatuse väljakujunemisel. Millised nähtused väljendavad saatuse käiku, millised aga täiesti juhuslikud, seda võivad aimata ainult ajaloolane Jumala armust. Paratamatu ja möödapääsematu olevat ainult see, mis saatuse-likult seotud teatava kultuuriga, ja ainult seda olevat võimalik ette aimata. Juhuslikku ei saavat mitte ette aimata, kuid see olla ka ilma mingi tähtsuset. Nii polla Spengleri arvates mingit tähtsust asjaolul, et Suur Prantsuse revolutsioon just Prantsusmaal lahti puhkes ja nimelt a. 1789: „tema aset oleks võinud täita mõni teine samakujuline sündmus kusagil mujal — kas või Saksamaal!“

On otsatu kahju, et Spengler oma huvitavais teoreetilisis arutuisis ainult üldiselt ära määrab ajaloo mõiste. Kes tuttav nende elavate meetoodiliste vaielustega, mis paarkümmend aastat tagasi tekkisid Saksamaal ühenduses Karl Lamprechti ja osalt ka Breysigi väljaastumistega ja kaua hoidsid pingul ajaloolaste meeled, see näeb imestusega, et Spengler alalhoidlikkude, individuaalkooli edustajate väidetega püüab kaitsta uuendajate, novaatorite seisukohta. Tõepoolest kaitseb Spengler Karl Lamprechti vaatekohti tema kibeda vastase v. Belowi väidetega. Spengleri sõjakäik kausaalseedi põhimõtte vastu ajaloos on näit. seletatav ainult sellega, et ta täitsa kõrvale jätab uuemaq voolud ajalookirjanduses. Tõepoolest on aga kausaalseet mõtlemisviis, mis kohustav samal mõõdul ajaloos kui loodusteaduses ja mis omane igale meie aja teadusele. See on lihtsalt mõtlemise kategooria ja mitte Jumalast antud massiivne seadusepärasmus. Ka ei saa Spengler ise sellest mööduda oma töö edaspidisis osis: kuid tal on lihtsalt õnnestunud omapärase ajaloo ülesande konstrueerimise abil ajalugu üldse eemale tõrjuda, et asemele asetada oma ajaloo filosoofia. Aga ka tema tarvitab igal sammul kausaalseedi põhimõtet. On muidugi ise küsimus, kas see põhimõte

ja üldse teaduslik mõtlemine suudavad rahuldada Spengleri nõudeid nende ülesannete lahendamisel, mis ta endale seadnud. Terve elu füsiognoomika, „viimne faustiline filosoofia“ — nende probleemide jälgimine on küll määratud nägija prohvetlikule ekstaasile, mis aseneb sealpool iga põhjuslikkust.

Isikuline, singulaarne element, mis ainult kunstnikule kättesaadav ja milles Spengler näeb ainsat ajaloo uurimise objekti, ei moodusta uuemate vaadete järgi kaugeltki ainsamat ajaloo uurimise ülesannet. Kuigi ka see element uurimisele allub, on ta siiski teisel plaanil. Iga teaduslik mõtlemine, kui üldise otustamise teisend, on sihitud selle peale, mida võimalik võrrelda, — tüübilise peale. See maksab ühevõrra kõigi teaduste kohta, olgu need loodusteadused või vaimuteadused. Ja kultuuri-ajalugu, mis jälgib tüübilisi ajaloonähtusi, moodustab ajaloo teaduse aluse, kuigi mitte selles mõttes, millise temale annud Spengler.

Hans Oldekop.

Papüroloogia antiik-ajaloo abiteadusena¹⁾.

Antiik-ajaloo areng eelmise ja käesoleva aastasaja kestel on olnud väga tähtsal määral tingitud edusammest kolme abiteaduse — klassilise arheoloogia, epigraafika ja papüroloogia — alal.

Esimene nimetatuid — klassiline arheoloogia — omab sisuna antiik kunstimonumentide käsitluse peajasjaliselt, kuid ka kogu ainelise kultuuri uurimise üldse. Läänud aastasaja suurejoonelised kaevamistööd, mis antiik-aja maade territooriumil teostati, on meile tagasi võitnud terved linnad nende arhitektuuride ja teiste kunstimonumentidega, on rikastanud meie teadmisi Greeka ja Rooma elu kohta, nagu see pulseerus pühalikel silmapilkel või igapäise elu askeldusis, on viimati üllatavas valgustuses meid tutvustanud kultuurajajärkudega, mille kohta kirjanduslikes allikais ainult ebakindlad kajastused leiduvad (Kreeta-Mükeene kultuur).

1) Ettekantud „Akadeemilise Ajaloo-seltsi“ aastakoosolekul 15. IV. 1923.

Samuti rohkem huvi ja tähtsust pakub abiteadusena epigraafika, mis omab sisuna raidkirjade uurimise. Kivisse, metallisse või mõnesse teisesse ainesse raiuti teated, mis avalikkusele olid määratud: riigiseadused, valitsuse teadaanded, rahvusvahelised kokkulepped, kauba-, rendi- ja igasugused teised lepingud jne. Raidkirjades leiduv ainek on seega kaunis sarnane uuemas ajaloos tarvitatavale arhiivimaterjalile. Niisugusena omab ta ka antiikajaloos ülisuure tähtsuse. Kõnelemata sarnastest raidkirjadest, nagu seda on Augustuse testamenti sisaldav „Monumentum Ancyranum“, võib kindlasti ütelda, et antiikajaloo ülesehitamine, nii nagu see näit. üksikasjade suhtes IV a. s. Ateeni kohta teostunud, ei oleks mõeldav ilma raidkirjade abita.

Teatud määral sarnasena epigraafikale esineb ka kolmas kõige noorem antiikajaloo abiteadus — papüroloogia, mille objektiks on Egiptuse papüürostel leiduvad kirjutused. Kuna papüüros antiikajal täitis praeguse aja paberi aset, siis on papüüroste sisu väga mitmekesine: kuulsad luule- ja proosateosed on siin esitatud, kuid ka kõige tähtsusetumad ülestähendused pro memoria.

Papüüroste leiukohaks on olnud peamiselt Egiptus, kus maa geoloogiliste iseärasuste tõttu (kuiv kõrbe liiv) tingimused papüürosrullide alalhoidmiseks iseäranis soodsad. Nii ulatub Egiptuses leitud papüüroste arv juba kümnetesse tuhandettesse, missugust arvu noore teaduse kohta — papüroloogia on ainult mõned aastakümned vana — võib pidada juba küllalt imponerivaks; seejuures on kõige vanem meile tuntud papüüros pärit aastast 311 e. Kr., kõige noorem a. 996 p. Kr.

Nagu epigraafikagi, on papüroloogia abiteadus ses mõttes, et ta seisab kõigi nende teaduste teenistuses, mis antiik-kultuurajaloo piirkonda kuuluvad, nagu keeleteadus, kirjanduslugu, poliitiline- ja sotsiaalmajanduslik ajalugu, õiguse ajalugu, uskude ajalugu jne. Kõigile nimetatud teadustele pakub papüroloogia tähtsaid materjale ja juba selle tõttu on võimatu teda iseseisvana teadusena eraldada. Nii seisabki papüroloogia ülesanne selles, et vastavaid materjale üksikuile teadustele „ühise teadusliku hoone soliidisel alusel“ ette valmistada ja puhastatud kujul edasi anda, nõnda et niisugusel teel üksikasjad jälle koonduksid nen-

desse suurtesse kultuurajaloolistesse vahekorrisse, milles kord võimalik oli nende tekkimine ja kujunemine.

Sisu poolest langevad papüürosed kahte suurde liiki — kirjanduslikesse ja dokumentaalsesse.

Kirjanduslike papüüroste tähtsust tuleb näha eestkätt selles, et nad ajaloolise uurimise tähtsamale ülesandele — teksti saavutamisele — mõjuvalt on kaasa aidanud. Kuni papüüroste leidudeni baseerus klassiliste autorite tekstitraditsioon teatavasti kesk- ja osalt ka renässansaja käsikirjel, mille päritolu ulatub IX—XV a. s. Selle traditsiooni vastu, mis võrdlemisi hilisest ajast pärit, võidi umbusklik olla. Seepärast oligi uutel papüürosleidudel, kuna need käsikirjalisest traditsioonist üle 1000 aasta vanemad, väga suur tähtsus korrektiivni mõttes. Seda mõistame kõige paremini, kui meelde tuletame, kuivõrra radikaalsed voolud tekstikriitika alal läinud aastasaja teisel poolel võimule olid pääsenud. Käsikirjade traditsioon oli tunnustatud peaaegu põhimõtteliselt rikutuks, ja seepärast arvati võimalik olevat tekste ilma suurema järelekaalumisetä parandada. Nii võis tuntud teadusmees Otto Jahn Sophoklese Elektra kohta konstateerida tõsisasja, et ses tragöödias peaaegu ühtki värssi ei leidunud, mis ühe või teise filoloogi, arvatavate rikete tõttu, parandatuna ei esinenud. Oli selge, et sarnane talitusviis, mille tagajärjel iga tekst viimati konjektuuridesse pidi uppuma, küsitavaks tegi iga teksti väärtuse. Ses suhtes ongi papüürosed pöörde sünnitanud: nad tõestasid, et neil leiduvad tekstid, mille suurem osa kuulub II ja III a. s. p. Kr., on samasugused keskaja käsikirjade omile. Seega oli konjekturaalkriitikal igasugune alus võetud, ning seda arvesse võttes teostatakse viimasel ajal tekstiparandusi äärmiselt ettevaatlikult ja asutakse tekstide suhtes õige konservatiivsel seisukohal. See konservatiivne seisukoht on tingitud veel sellest, et papüüroste läbi on selgunud, et tekstirikete (korrup-teelide) ülesleidmisel, mis muu seas tihti väga vanast ajast pärit, modern kriitika ei ole mitte just väga õnnelikult talitanud. Nii on papüürosed meid õpetanud tekste hindama sarnastena, nagu nad on, kindlustades tekstidele nende väärtuse ja seega ka neil baseeruva ajaloolise uurimustöö.

Teistsugusema, kuid samuti väga huvitava tähtsusega on ka järgmine asjaolu, millele olgu juhitud tähelepanu, olgugi et ta käesoleva referaaditeemiga ei ole otsekoheselt ühendatud. Egüptuse papüürostel on siitsaadik leitud umbes 1000 kirjanduslikku teksti¹⁾. Nende tekstide hulgas leidus papüroloog Kenyoni poolt a. 1919 tehtud kokkuvõtte järele 570 teksti, mis juba varemini olid käsikirjadest tuntud, ja 350 täitsa uut, varem tundmatut teksti. Kui arvesse võtta asjaolu, et 570 tuntud teksti hulgas on esitatud Homeros 270 ja Pühakiri 100 tekstiga, millised tekstid me nende valdava rohkuse tõttu teistega võrreldes võime kõrvale jätta, siis kujuneb varem tuntud tekstide arv 200-ks, varem tundmatute omade — 350-ks. See tähendab seda, et Egüptuses antiikajal peaaegu kaksikord nii palju tekste tunti, kui modern Euroopas kuni papüüroste leidudeni. Seejuures tuleb mees pidada asjaolu, et pea kõik papüüroste leiud on tehtud Egüptuse mõnikord väga tähtsusetas asukohtades, väikestes küladest ja linnakestes, nii et ülalpool esitatud vahetõde oleks lausa teistsugune, kui papüüroste leiukohtadeks oleks suuremad kultuurilised tsentrumid, näit. Aleksandria. Ei ole kahtlust, et kadunud tekstide arv sarnastes kohtades palju suurema ülekaalu omaks tuntud omade suhtes, ja see on küllalt selgeks tõenduseks selle kohta, kui suurte kaotustega tuleb arvestada antiik-ajaloo allikate alal. Siiski mõistame seda tulemust veel paremini, kui tutvume mõne üksiku, ennetundmatu tekstiga, mis Egüptuses leitud.

Suuremaks sündmuseks papüroloogia alal tuleb pidada Aristotelese traktaadi „*Ἀθηναίων πολιτεία*“ (Ateeni riigi põhiseadus) ülesleidmist a. 1891. Selles traktaadis leiduvate uute vaatekohtade ja teadete tähtsus on nii suur, et kõiki Ateeni ajalugu käsitavaid töid, mis on kirjutatud enne a. 1891, nüüd tuleb pidada vananenuiks. Aristotelese „Ateeni põhiseadus“ on kõigepealt ainukene allikas, mis käsitab Ateeni riigikorra arengut kronoloogilises järjekorras. Peale selle sisaldab kõne all olev traktaat rea uusi ajaloolisi fakte ja on toonud uut valgust

¹⁾ A. 1919 oli kirjanduslikkude papüüroste arv 920; cf. Journ. Hell. Stud. XXXIX, 1 sqq. — Kuna viimastel aastatel uusi tekste juurde on tulnud, siis võib arvu 1000 umbkaudselt õigeks pidada.

mitmesse küsimusse. Nii omab näit. suure tähtsuse Aristotelese kujutus üleminekust monarhiast aristokraatiasse, väärtuslikud on teated rahutustest peale Soloni reformide, riiginõukogu korraldusest jne.; selgunud on Soloni seisachtheia olemus, Kleisthenese reformide sisu. Paljud Ateeni ajaloo küsimused esinevad nüüd teistsuguses valguses kui enne a. 1891; hüpoteesid, mis näisid põhjendatud, on kokku varisenud; mõned kahtlust äratavad teated seevastu uue sisu ja tähtsuse omandanud. Lühidalt, „Ateeni põhiseaduse“ ülesleidmisest peale asus Ateeni ajaloo uurimine uude ajajärku.

Väga tähtis on ka Oxyrhynchoses leitud n. n. „Greeka ajalugu“ Hellenica Oxyrhynchia, mis selgitab üksikute Greeka riikide vahekordi IV a. s. e. Kr., Agesilaose tegevust ja iseäranis „Boiootia liidu“ organisatsioonisse puutuvaid küsimusi. Olgugi, et autori isiku ja töö üldväärtuse kohta arvamised veel lahku lähevad, võib siiski ka käesoleva leiu põhjal Greeka ajaloos nii mõneski küsimuses uutele seisukohtadele asuda.

Need oleks kaks tähtsamat leidu, mille otsekohest tähtsust Greeka ajaloo kohta nüüd juba võib nimetada üldtunnustatuks. Peale selle on papüürostel leitud teosed, mis eestkäit suhtuvad kirjandusajaloosse, näit. Bacchylidese, Sophoklese ja teiste kirjannikkude teosed, kuid kaudselt on nad tähtsad ka poliitilisele ajaloole — on ju peaaegu iga antiik-aja kirjutus ka antiik-ajaloo allikana mõeldav ja kasutatav.

Lõppkokkuvõttes võime seega kirjanduslikkude tekstide suhtes kaks üliväärtuslikku saavutust konstateerida: 1) papüüroste leiud on võimaldanud tekstide väärtuse hinnangus kindla seisukoha võtta, 2) leitud tekstid on rikastanud meie teadmisi antiik-ajaloo alal ja seega võimaldanud uutele vaatlus- ja seisukohtadele asuda.

Kirjanduslikkudes papüürostes ei väljendu siiski papüroloogia kui abiteaduse iseloom nii selgesti, kui dokumentaalseis, missuguse terminiga olgu tähendatud kõik papüüroste tekstid peale kirjanduslikkude. Dokumentaalsete papüüroste läbi on meie kasutada arhiivimaterjal niisugusena, nagu see siitsaadik oli tuntud ainult kesk- ja uues ajaloos. Küsimused, mis selle uue arhiivimaterjali läbi kas täielise või osalise lahenduse on

leidnud, kuuluvad kõigepealt sisepoliitika ja maavalitsemise või ka kultuur- ja majandusajaloo piirkonda.

Oleks raske isegi umbkaudselt dokumentaalsete papüüroste eriliigid sisu järel tähistada. Nii mõneski suhtes sarnanevad nad raidkirjadele. Nagu viimastes leiame ka papüüroستes valit-suse dekreete, rahvusvahelisi kokkuleppeid, eralepinguid jne., kuid veel suuremas arvus ja suuremas mitmekesisuses, kui raid-kirjades — asjaolu, mis vististi sellest on tingitud, et raidkirjad peaaugaliselt ainult niisuguseid tekste sisaldavad, mis olid mää-ratud üheltpoolt avalikkusele, teiseltpoolt igavikkusele. Seevastu leiame papüüroستel kõiksuguseid teateid ja ülestähendusi, ka kõige väiksemaid ja tühisemaid. Nii on teadete rohkuse ja mit-mekesisuse tõttu papüroloogilised allikad eriti tähtsad. See tähtsus väheneb igatahes selletõttu, et papüüroستed peaaegu eran-ditult ainult ühe maa, nimelt Egüptuse kohta käivad. Kuna Egüptus aga nii Ptolemaioستe ajal teiste hellenismi riikide suhtes kui Rooma ajal Rooma keiserriigi suhtes oma korralduste poolest eriseisukohal asub, siis tuleb Egüptuse olude kohta käi-vate teadete ülekandmisel teistele maadele äärmiselt ettevaatlikult talitada. On tarvis selgesti eraldada eestkätt need dokumendid, mille tähtsus on ühine nii Egüptuse, kui hellenismi monarhiate ja Rooma riigi kohta, ning teiseltpoolt tõsiselt järel kaaluda üle-jäänud dokumentide vahekorid teiste maadega. Sarnase talitusviisi juures võime ka lahkminekute korral teiste maade korralduste kohta midagi juure õppida ja sarnastel eeldustel Egüptuse olude tundmist süvendades saavutame tihti võimaluse uute probleemide ülesseadmiseks, kuna teiseltpoolt Egüptuse ja väljaspool Egüptust olevate olude võrdlus valgust nii ühele kui teisele poolele heidab.

Küsimustest, mille tähtsus ei piirdu ainult Egüptuse maa-alaga, vaid ulatab palju kaugemale, olgu siin nimetatud näit. sõjaväekorraldus Rooma keiserriigi ajal. On kindel, et sõjaväe organiseerimist nimetatud ajal teostati Egüptuses samal alusel nagu teisteski riigiosades. Nii omavad Egüptuse leiud sõjaväe-listest küsimustest väga laiaulatuslise tähenduse, olgugi et ka siin nagu teisteski küsimustes mõned Egüptuse kohalised ise-ärasused alale on jäänud, mis omakord pärastpoole isegi teistesse Rooma riigi osadesse üle kanti.

Edasi on papüürosleidude põhjal konkreetselt selgunud Ptolemaioste rahvusvaheline poliitika, mis areneb kindlas vahekorras sisepoliitiliste kavatsustega. Meie oleme juure võitnud täpiseks ja üksikasjaliseks teated Egüptuse agraroludest, finantspoliitikast, tööstus- ja kaubanduskorraldusest, toitlusoludest ja teistest tähtsast nähtusist. Kuivõrra laiaulatuslikud küsimused papüroloogilise materjali põhjal võivad lahendatud saada, seda tõendavad näit. prof. Mich. Rostovtzeffi suurejoonelised uurimused¹⁾.

Ei tahaks lõpuks siinkohal nimetamata jätta Egüptuses leitud eraisikute kirju, mis seltskonna ja rahva elu umb. 1300 a. kestel kujutavad. Neis kirjades leiame eestkätt nende väikeste inimeste mõtte- ja tundeavaldused, kes, ehk nad küll oma nimed ajaloole ei ole püüdanud, siiski tegelikult ajaloos on olnud mõõdapääsemata teguriks — asjaolu, mis juba küllalt tähtis ja probleeme sisaldav.

Esitatud lühikene ülevaade tohiks arvatavasti anda ettekujutuse papüroloogia kui antiik-ajaloo abiteaduse tähtsusest. See tähtsus suureneb veel selle tõttu, et papüroloogia kui teaduse edukäik veel kaugeltki ei ole lõppenud. Uusi materjale tuleb iga aastaga juure ja ei ole võimatu, et veel mõnigi Aristoteelse „Ateeni põhiseaduse“ vääriline allikas leitakse. Kuid ka teaduse sisemiste vahekordade kohta on papüroloogia tähenduse omandanud. Seda mõistame, kui arvesse võtame ülekaalu, mis monumendid klassilise arheoloogia võimsa arengu tagajärjel XIX a. s. olid saavutanud tekstide suhtes. Nüüd on papüürosleidude tõttu tasakaal teksti ja monumendi vahel jalule seatud. Papüürostel on leitud luule teosed, mis suudavad võistelda Olümpia Hermesi ja Delfi vankrijuhiga ning ajalood, mis on väärilised Trooja, Mükeene ja Kreeta kaevamistöde läbi tagasivõidetud ajalugudele. Nõnda järeldame, et vaid mõlemaid — tekste ja monumente — arvestades, mõistame antiik ajaloo.

P. B.

¹⁾ Omas hiljuti ilmunud töös „A large Estate in Egypt in the III century B. C. 1922 on R. selgitanud eraomanduse tekkimise tingimused Egüptuses ja varem a. 1910 ilmunud töös kolonaadi tekkimise Rooma riigis.

Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole.

III.

Isik, kes 1659. aastal ajutiseks rektoriks nimetati, oli seni-aegne doomkooli konrektor Petrus Erixi Aulinus. Siit peale tegutses viimane mitme aasta jooksul rektorina ad interim; 22. juulil 1663. a. nimetati ta korraliseks rektoriks (Tallinna piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. Liv. R. R. A.), sest et ta kaua aega „hoolsasti õpetanud ja eeskujuliste eluviisidega olnud“ (flitigt informerat och fört ett exemplariskt leverne). Beiträge'de teate põhjal siirdunud ta a. 1669 Tallinna Michaelikiriku abiõpetaja kohale.

Temale järgnes tõenäoliselt Johan Henrik Fasshauer, kelle lesk mainib ühes dateerimata kirjas Karl XI-ale, et tema mees olnud koolijuhatajaks. Toompeal ja õpetanud noortsugu 29 aastat (Tallinna piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni aastani 1690. Liv. R. R. A.). Kindlasti võtab aga tema teadaanne arvesse kõike seda aega, mille kestusel Fasshauer koolis ametis oli, tähendab ka tema õpetajaks olemise aega. Kui Rootsi doompastori Abraham Ruuthi ühes kirjas Karl XI-ale aastast 1688 nimetatakse, et doomkooli rektor, neil päevil siit ilmast lahkunud (Kirjad Kuninglikule Majesteedile Eestimaa kiriku asjade kohta, Liv. R. R. A.), siis võib sellega ainult Fasshauerist jutt olla.

Fasshaueri järglaseks nimetas Karl XI 29. mail 1689. a. Daniel Sarcoviuse, keda kiidetakse tema välismaareiside ja põhjaliku^f studiumi pärast. Ta pidi saama niisama suure palga kui ta eelkäijagi (Riksreg. R. R. A.). Kuid Sarcovius tüdis peagi oma ametist, sest 11. mail 1692. a. vabastatakse ta sellest tema enda palve peale (Konsist. prot.). Kuid peagi kahjatses ta oma tegu ja pääsis ametisse tagasi, nagu selgub muu seas ka sellest, et kui ta aasta lõpul ilma konsistoriumi loata reisis mõneks ajaks ära, siis sellele mitte hea pilguga ei vaadetud (Konsist. prot. 16. detsembrist 1692 ja 27. jaanuarist 1693). Nähtavasti tahtis ta endale vahe ajal muretseda uue koha, sest 28. juulil 1693 andis konsistorium Sarcoviusele, kes juba Stockholmis asus, tunnistuse välja selle kohta, et ta nelja aasta jooksul

rektoriks olnud (Konsist. prot.). Aastal 1695 nimetati ta professoriks Tartu.

Sarcoviuse lahkumisega vabanenud kohale andsid end üles kolm kandidaati, nende hulgas keegi Kenitius, kes Sarcoviuse äraoleku ajal „kiiduväärt hoolsusega“ (med berömlig flit) oli koolis õpetust annud (Tallinna piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule Majesteedile, aastaist 1691—1710. Liv. R. R. A.). Siiski ei pääsenud ta doomkooli rektori kohale, vaid see koht anti *Andreas Menander*ile, kes 5. veebruaril a. 1696 ette näitis oma volikirja (Konsist. prot.). Ehk küll viimane mitme aasta jooksul tegutses rektorina, ei teeninud ta siiski mitte just kaua ainult selles ametis. Nimelt määrati ta ühe Eestimaal asuva rügemendi vaimulikuks. Ühes kirjas aastast 1701 kirjutas kindral-kuberner ette, et *Menander* niikaua võib rektori kohal püsida, kuni ta ka rügemendis oma ametit peab (Konsist. prot. 8. veebruarist 1701). *Beiträge*'dest võib näha, et ta ka hiljemini pidas teist kohta rektori ameti kõrval. 18. oktoobril 1706. a. pääsis ta kuningliku volikirja põhjal *Vigala* pastoriks (Tallinna piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule Majesteedile 1691—1710. Liv. R. R. A.).

Selle järgi anti kuninglik volikiri rektori koha saamiseks 12. märtsil 1707 *Isak Siponiuse*le välja, keda *Beiträge* mainivad rektorina aastail 1707—10. *Siponius* oli viimane doomkooli rektor ajal, mil Eestimaa kuulus Rootsi valitsuse alla (Tallinna piisk. ja konsistoriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile aastaist 1691—1710. Liv. R. R. A.).

Teoloogia lektorid.

Johannes Andreae Hyltingius kutsuti piiskopp *Iheringi* poolt kirjas valitsusele 1. septembrist 1638 teoloogia lektori kohale. (Tallinna piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. Liv. R. R. A.).

Siiski näib, et *Hyltingius* üldse sellele kohale ei pääsenud, sest ühes teadaandes valitsusele sündmuste kohta, mis aset leidsid 1638. aasta novembri kuust peale, mainib *Ihering* a. 1639, et ta määranud teoloogia lektori kohale *Petrus Johannis Turdinuse* (Tallinna piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule

Majesteedile kuni a. 1672. Liv. R. R. A.). Kuid viimase tegevus nimetatud ametis ei kestnud kuigi kaua. Juba 24. septembril 1640 teatab Ihering valitsusele, et ta kutsunud Turdinuse doomkiriku Rootsi pastoriks (Ibid. Liv. R. R. A.), milline nimetamine ka valitsuse poolt kinnitati 15. juulil 1641. a. (Riks reg.). Juba enne seda kinnitamist oli Turdinus astunud oma uuesse ametisse.

Ühest Tallinna piiskopi ja konsistooriumi kirjast, mis saadetud valitsusele 23. nov. 1640 (Tallinna piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. Liv. R. R. A.), on näha, et teoloogia lektori kohale oli pääsenud Nicolaus Olai Calmariensis, kes mitmel korral Tartus disputeerinud (Sommelius, Acad. Dorp.-Pern. Historia). Selle vastu mainib üks piiskopi ja konsistooriumi relatsioon valitsusele 7. maist 1641. a. (Tall. piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. Liv. R. R. A.), et praegunimetatud Olai määrati kõne all olevasse ametisse alles alates uuest aastast 1641. Nagu eespool tähendatud, hakkas Olai peagi ka rektori kohuseid täitma, ja tema järgi ei nimetatud enam üldse uut teoloogia lektorit.

Konrektorid.

Georg Hojeri nimetavad Beiträge konrektorina pro tempore aastal 1644; korraliseks konrektoriks oli ta 1646. aastast peale ja suri selles ametis aastal 1652.

Petrus Erics Aulinus, kes Smålandist pärit ja disputeerinud Tartus aastal 1647 (Sommelius, op. cit.), sai Beiträge'de järgi konrektoriks 29. märtsil 1652. a. ja püsis selles ametis kuni 1659. aastani, mil ta, nagu eespool mainitud, nimetati rektoriks ad interim.

Kes järgnes Aulinusele rektori ametis, on mulle teadmata. Kuid olgu tähendatud, et ühes kindralkuberner Torstenssoni kirjas 8. maist 1680. a. räägitakse maatükist, mis kuulunud konrektor Brunthole. See oli kahtlemata seesama Bryntho Matthiae, keda Beiträge nimetavad kolleegana, kes juba 1649. a. oma kohalt olla lahkunud. Võimalik, et ta hiljemini konrektoriks sai ja et temale järgnenud

Andreas Bengtsson Hasselquist, keda Beiträge nimetavad konrektorina a. 1674. Nähtavasti asus Hasselquist veel a. 1679 sellel kohal, sest kui kindralkuberner Anders Torstensson 4. novembril 1679. aastal Kuningliku Majesteedi nimel ja oma ametivõimu põhjal nimetas kokkuleppel piiskopiga Isak Ruuthi ühele kolleegakohale doomkooli (Acta 1685. T. K. A.), oli see just konrektori koht, mille ta endale sai. Ühes dateerimata, kuid kindlasti 1688. aastast põlvenevas doomkiriku Rootsi pastori Abraham Ruuthi kirjas (Kirjad Kuninglikule Majesteedile Eestimaa kiriku asjus, Liv. R. R. A.) jutustatakse, et doomkooli konrektor surnud a. 1684 parajasti enne suurt tulikahju Toompeal. Arvatavasti on sellega mõeldud Isak Ruuthi. Nagu eelpool tähendatud, oli see koht veel a. 1689 asetamata ja samuti kestsid lood Rootsi valitsemisaja lõpuni.

Kolleegad.

Laurentius Olai Holmensis on nimetatud Beiträge'des, kus teatatakse, et ta aastal 1613 õpetanud koolis kolleegana.

Paulus Andreae Lempelius tegutses doomkoolis kolleegana aastast 1622 kuni aastani 1624, mil ta, nagu eespool mainitud, rektori kohale pääsis (Lempeliuse memoriaal 1627. aasta visitatsiooni puhul Liv. 348 a.).

Sigfrid nimetatakse Beiträge'des kantorina 1627. aasta visitatsiooni ajal.

Arvid Nicolaussoni nimetas Rudbeck 1627. aasta visitatsiooni ajal Beiträge'de teatel doomkooli kolleegaks.

Mingit tõestavat materjali selle kohta, nagu oleks Martin Gillaeus doomkoolis õpetajaks olnud, ei ole ma leidnud.

Jonas Mystadius kutsuti doomkooli kolleega-ametist pastoriks Vormsi (Aruanne piiskopile 20. septembrist 1666. Konsist. Acta 1663—67. T. K. A.). Tema kolleegaks olemise aeg pidi küll 1630-date aastate peale langenud olema (Vaata: Paucker, Ehstlands Geistlichkeit lhk. 316).

Georg Euphronius Zillmer, sakslane, nimetatakse Beiträge'des doomkooli kantorina aastail 1639—41.

Andreas Orstenius oli Beiträge'de järgi kolleega aastal 1639, kuid sai samal aastal konsistooriumi notaariks (Iheringi kiri kuninganna Kristiinale 5. aprillist 1654. Tallinna piisk. ja konsist. kirjad Kuninglikule Majesteedile kuni a. 1672. Liv. R. R. A.). ja, nagu juba teatatud, hiljemini doomkooli rektoriks.

Johann Busman, Kalmari linnast pärit, disputeeris 1640. a. Tartus (Sommelius, op. cit.), nimetatakse Beiträge'des kolleegade hulgas.

Bryntho Mathiae, Karlstadist Värmlandis, disputeeris Tartus 1650. aastal (Sommelius, op. cit.), oli Beiträge'de teatel aastal 1648 doomkoolis kantoriks ja kolleegaks, kuid lahkus sealt juba 1649. a.

Tema järglaseks sai küll Petrus Erics Aulinus, kes oli kolleegaks a. 1649 kuni a. 1652, mil ta, nagu eelpool tähendatud, ülendati konrektoriks.

Vististi järgnes temale Benedictus Petri Rothovius Smålandist, kes disputeeris a. 1648 Tartus (Sommelius, op. cit.). Teda leidsime küll ainult aastail 1656—58 nimetatud olevat kantorina või kolleegana (Tallinna ametnikkude palgaregister Livonica. 562 ja 563). Ta suri aastal 1658.

Rothoviusesele järgnes tõenäoliselt sakslane Johann Heinrich Fasshauer, kellest me juba kõnelesime ja kes, tema enda poolt esitatud teate järgi, saanud doomkoolis koha a. 1659. Ta lesk teatab, et Fasshauer esimesel aastal pidanud teenima tasuta ja hiljemini loovutama ühe osa palgast oma Rootsi kolleegale. Alguses teenis ta doomkoolis kantorina ja kolleegana (muu seas nimetatakse teda kui kantorit piiskopp Virginiuse poolt 30. aprillil 1664. a. valitsusele kirjutatud kirja lisas). Kui ta 1669. aastal pääsis rektori kohale, siis pidi ta järjekult juba ennem teeninud olema kolleegana ja võimalikult mõne aja konrektorina.

Johann Andreas Schröter, sakslane, nimetatakse Beiträge'des kolleegana või kantorina aastail 1676 ja 1677. Veel 1693. a. püsis ta selles ametis. Nimelt palus ta 20. oktoobril 1693. a., et tema väimees Tilemann võetaks talle abijõuks. Selle kohta otsustas konsistoorium, et piiskopil tuleb Tilemanni eksamineerida ja et viimane juba enne seda võib abiks olla oma äiale (T. Kons. Prot.).

Georg v. Hoffi nimetatakse Beiträge'des doomkooli kolleegana 23. jaanuarist 1697 kuni 20. detsembrini 1702, mil ta kutsuti kolleegaks Narva.

Vististi sai tema järglaseks eelpool mainitud Isak Siponius keda konsistoriumi protokoll 21. novembrist 1706 nimetab kantorina ja kes hiljemini määrati doomkooli rektoriks. Piiskopi ja konsistoriumi soovituskirjas 18. veebruarist 1707. a. on öeldud, et Siponius mitme aasta jooksul hoolsasti doomkoolis teenis kolleegana ja kantorina ja et ta eksami olla ära teinud (Tallinna piiskopi ja konsistoriumi kirjad Kuninglikule Majesteedile aastaist 1691—1710).

Viimane doomkooli kolleega Rootsi valitsuse ajal oli küll Valentin Vetter, keda Beiträge nimetavad kantorina a. 1709. (Lôpp).

Dr. theol. et phil. *Fredrik Westling.*

Autori rootsikeelsest käsikirjast tõlkinud *P. Treiberg.*

Mõnda Läänemeremaade kohta käivaist posti- arhivaalest Rootsi riigiarhiivis.

Rootsi riigiarhiivi möödunud aastasajust põlvnevatate rikkaste varanduste keskel leidub ka paar kogu, mis kuni XX aastasaja esimeste aastateni olid kättesaadavad uurijaile ainult äärmiselt väheses osas. Et nende kogude nimetus võib tekitada ettekujutuse, nagu võiks nad meile jutustada ainult sellest, mis puudutab võrdlemisi piiratud administratiivset ala — postiasjandust, siis tohiks mulle lubatud olla juhtida tähelepanu sellele, et asjalood ei olnud just nii, ja ühes sellega rõhutada, et need kogud sisaldavad mõndagi, mil ei võiks puududa väärtus ka uurijaile mais idapool Läänemerd — aja kohta, mil need maad olid ühendatud Rootsimaaga.

Kuni XX aastasaja esimeste aastateni seisid kõik uurijaile kättesaadavad kokkutoodud postiasja puutuvad arhivaalid Rootsi riigiarhiivis 14 köitest koos. Kuid selle juurde tuleb tähendada, et aktid ja kirjad, mil väärtus ja sagedasti õieti

suur väärtus uurimisteks postiasjanduse ajaloo kohta, asuvad laiali pillutuna, lühidalt öeldes, kõigis võimalikes teistes kogudes. Pealegi oli olemas terve hulk sarnaseid arhivaale, mis üldse polnud korda seatud, järjekult uurijaile ei olnud kättesaadavad, ja mis korda seati alles käesoleva aastasaja esimesil aastail.

See tehtud, paisusid need kogutud postiarhivaalid rõõmustavaks või hirmuäratavaks hulgaks — see ripub sellest, kuidas asjale vaadata — kuuekümne jooksva meetri suuruseks. Teistes kogudes leiduvate postiasjanduse ajaloo uurijaile väärtuslike aktide kohta maksab ikka veel see, mis praegu tähendatud — neid on leegion.

Kuid sama kindlasti, kui teistes kogudes võib leida teateid, mil kõige suurem väärtus postiasjanduse ajaloo uurijaile, niisama kindlasti võib väita, et mitte kõigil postiasjanduse aktidel ei ole väärtust postiajaloo kohta: nimelt võib see materjal osalt puutuda kõike, mis asub maa ja taeva vahel ja veel võimalikult muudki.

See tekkis osalt selle tõttu, et vanasti ei lastud nagu nüüdisajal postikirju kõnelda ainult teenistusse puutuvaist asjust, vaid et neil vanul hääil ajal sagedasti ilma eelarvamisteta lubati kirjades paisata ühtekokku terve kogu kõige mitmekesisemaid arvamisi ja mõtteid, eraldades neid vaevalt mõne kommaga või teise kirjamärgiga üksteisest, samuti hoolitseti vähe selle eest, et ametlikes kirjades vahet oleks tehtud teenistusasjade ja enda või teiste craasjade vahel. Osalt mõjusid kaasa ka paar teist põhjust, mille kohta meie nüüdisaja inimesed ei oma mingisuguseid vahendituid teadmisi. Üks neist oli see, et pika aja kestvusel ja pealegi kõige suurema osa ajast, mille jooksul post on olnud kasutada kõigi rahvastiku jaoks, moodustas post ainukese vahendi teadete edasitoimetamiseks ühest kohast teise.

Peagi sai harilikuks, et postmeistrid kirjutasid uudistest üksteisele — neil oli õieti palju aega, sest post käis ainult ükskord nädalas. Ja niiviisi kujunesid lood sääraseks, et uudishimulikud osa publikumist pööras postkontori poole, et seal saada vähegi selgust asjade kohta, mis juhtusid väljaspool kodulinna piire: postkontor sai mõnesuguseks uudiste hankimise kohaks ja püsis selles osas veel siis kui trükitud „nouvelles“

hakkasid levima, sest mitte kõigil ei olnud võimalik lugeda neid väikseid ajalehekesi. Kui hiljemini ajakirjanduse olud omandasid korralikuma kuju, siis oli see meie juures postiameti ülem, kes samal ajal hakkas toimetama maa ainsat ajalehte, ja postmeistrid pidid teiste teenistuskohuste kõrval ka teatama oma ülamaale kõigist, mis siin või seal kirjutamisvääriolist juhtus („hvad skrifvärdigt sig å hvars och ens ort tilldroge“). Selles seisabki teine põhjus, mispärast me endiste aegada ametlikes postikirjadas leiame suute hulga teateid ja teadaandeid, mis praegusel ajal ei võiks aset leida ametlikes kirjades.

Need arvurikkad teadaanded, mil õigupoolest puudub tähtsus postiajaloo kohta, kui me mitte, nagu see õige oleks, vaatenurka nii ei võta, et need siiski omal ajal on seisnud arusaadavas ühenduses sellega, mis sel ajal nähti kuuluvat postiajanduse tegutsemisala piiridesse, — võivad siiski mõnikord anda väärtuslikke ja mujal mitte leiduvaid lisandusi nii üksikute isikute kui eri kohtade ja maaosade ajaloole ning kultuuriajaloole. Et eelpool nimetatud Läänemere maade elanikked nüüd lõpuks on korda läinud kätte võita esiduse olla ise peremees oma kodus, esiduse, mida eriti meie maal neile soovitud, siis tuleb oletada, et kättevõidetud vabadus mõjutab suurema tungi pöörduda tähelpanu kõigile, mis võib kaasa aidata teadmiste suurendamiseks oma kodumaa saatuse ja juhtumuste kohta minevikus.

Selles lootuses julgen oma kauaaegse naabri Rootsi riigiarhiivi töötajate keskel, prof. A. R. Cederbergi sõbralikul ettepanekul juhtida tähelpanu asjaolule, et postkontorist tulnud ametnikkude kirjade hulgas leidub ülempostdirektori arhiivis (Öfverpostdirektörens arkivet) Tartust 12 numbrit (1707—1709¹) Narvast 33 (1698—1704), Nevanlinnast 67 (1698—1703), Pärnust 57 (1699—1709), Tallinnast 265 (1698—1718), Riüst 8 (1698—1708) ja Rakverest 8 (1698—1704) numbrit. Kantseleikollegiumi arhiivis (Kanslikollegiets arkiv) leidub postkontoritest tulnud kirjade keskel neistsamust kohtadest järgmisel arvul kirju: Kuresaarest 1 (1695), Tartust 11 (1707—1724), Narvast 6 (1691—1708), Nevanlinnast 9 (1668—1706?), Pär-

¹) Numbrid klambrites tähendavad kõige vanemat ja kõige hilisemat aastat, millest kirjad pärit.

nust 3 (1690—1699), Tallinnast 9 (1698 1716), Riias 18 (1632—1698) ja Rakverest 3 (1700—1709).

Siinjuures tuleb tähendada, et esitatud numbrid ainult tähendavad kirjade või aktide arvu ja et ühed neist sisaldavad ainult mõned read, kuna teised moodustavad pikad artiklid ühes nende juurde kuuluvate lisadega. Samuti olgu juhitud tähelepanu sellele, et mõned neist kirjutusist juba pealiskaudselgi vaatlusel tunduvad olevat ilma mingi tähtsusega uurimisele, kuna teiste kohta isegi asjaga mitte tuttav olles võib esimese pilguga otsustada, et nad tähtsad on vähemalt ajapiltidena ja tunnistusena sellest, mis meie isad ja eelkäijad on pidanud kannatama võitluses oma maa vabaduse eest võõraste orjastamispuüete vastu. Sellepärast ei tuleks mitte pidada asjata raisatud ajaks ja maha visatud vaevaks, kui hiljemini mõni isik, kes kohaliku ajalooa hästi tuttav, tahaks kohasel juhtumisel ja ühenduses teiste uurimistega endale ülesandeks teha siin Stokholmis läbi vaadata, mis asjamainitud kogud sisaldavad.

Nüüd olgu mulle lubatud juurde lisada paar näidet selle kohta, mis neis postmeistrite vanades kirjades võib leida. Et Põhja sõja põhjustatud kannatused said õige ohtral määral osaks ka Rootsi Läänemere provintsidele on teadagi tuntud tõsiasi. Kuid uue tõenduse sellele leiame Tartust põgenenud postmeister Johann Vilhelm Maxi kirjas, kes 14. jaanuaril 1708 muu seas kirjutab Pärnust, et tal korda ei ole läinud Liivimaal hobuseid osta „wegen ruinirung des Feindes, gleiches massen er mit sengen (und) brennen von Dörpt biss hier und Riga diese Stunde so vorfähret, dass nicht ein Zaunstück gelassen wirdt und Korn in die Klehten verbrandt, alten Menschen ins feure wirfft, auch so das hertz im leibe vor Weh im Lande wohl möchte zerspringen (,) auch schneiden sie die Weiber die bruste ab, braten es und geben es wieder ihnen zu essen, die Kirchen eingeäschert“ u. s. w

Meie hirmume sarnaste kuulmatute julmuste ees, kuid Rootsi Läänemere provintside elanikel ei tulnud kannatada mitte ainult säärase barbaarsete julmuste all, mis Põhja sõda oli endaga kaasa toonud. Ka katk algas oma hirmsat käiku läbi maa, ja sellest

teab muu seas mitmes kirjas jutustada Tallinna lossi ülem ja postmeister Jonas Liunggreen. Kirjas 8. augustist 1710 annab Liunggreen märku, et katk parajasti on lähedale jõudnud, ja see pakub talle juhuse jutustuseks, mis on küllalt kohutav:

„Soomest ei saanud post enam tulla“, ütleb ta, „ka Kure-
saarest ei saa meie enam posti, sest Pärnus ei käi keegi;
väina juures Virtsu kohal asub vaenlane ja Haapsalu, Hiiu ja
Saaremaa kaudu ei juleta ka käia osalt vaenlase kartu-
sel, osalt ka sel põhjusel, et jutud on levinud, nagu oleks
katk juba Saaremaale jõudnud, mille eest meid Jumal hoidku;
kuid siiski sündigu Tema tahtmine sest parem on Issanda kätes
olla kui vaenlase kätes.“ Ja võib aru saada säärasist tundeist,
eriti siis kui oleme kuulnud, mis Max teadis kõnelda vaenlase
metsikuist tegudest.

Kuid meie, inimesed, oleme juba isesugused olendid!
Selsamal ajal, kui katk möllas ja vaenlane ikka lähemale tuli,
olid raeherra Huuk ja tema äi notaar Nettling Liunggree-
niga tülis ja püüdsid enda huvides viimast takistada kõiki
võimalusi kasutamast, et Tallinnast ära pääseda. Ja kuna katk
linnas hävitustööd teeb, leiab Liunggreen assessor Krämeri
haiguse puhul hea võimaluse kohta, mis viimase surmaga
pidi vabanema, kirjas 18. augustist 1710 endale paluda, hooli-
mata sellest, et ta mitmel korral oli nõudnud ja just parajasti
saanud luba oma postilaevaga Stokholmi sõita. Neli
päeva hiljemini lisab ta siiski post scriptumi juurde: „Asses-
sor Krämer elab veel.“ Ja selles kirjas, samuti kui eelmises
sama kuu 8. päevast, palub ta, et ülempostdirektori Schme-
demani kaasabil tema äi advokaat-fiskaal Droummer määrataks
„meie linna bürgermeistri kohale, mis vaba.“ Ei masendavad
elu tingimused, ei viletsus, ei ähvardavad vaenlased ega isegi
see asjaolu, et surm kõigil silme ees seisis, ei võinud takistada
isikuid, keda me praegu võisime mööda minnes tundma õppida,
üksteisele kahju tegemast ja endale ning oma sugulastele
ülekohtusel teel hankimast mõnesuguseid esidusi, mis tol ajal
enam kui harilikult olid äärmiselt ebakindlad ja kahtlased.

T. Holm.

Autori rootsikeelsest käsikirjast tõlkinud *P. Treiberg.*

Ristiusu arheoloogia uurimise ülevaade.

Ristiusu arheoloogia ehk ristiusu muinasmärkide teaduse alal astuti arusaadavail põhjusil esimesed sammud peaaegselt Itaalias: kuulub ju see maa n. ü. ristiusu klassiliste maade hulka ja pealegi olid mälestusmärgid siin esmalt tähelepanekavad ja õpetlastele kättesaadavamad kui Hommikumaal. Nii on ristiusu arheoloogia teadus õieti Itaalias tekkinud ja kõige pealt Itaalias leiduvate ristiusu mälestusmärkide alusel arenenud.

Juba XVI aastasajal äratasid Rooma matuspaigad ja peakirikud teadusmeeste tähelepanu (Onofrio Panvino † 1568, Antonio Bosio † 1629). Sel ajajärgul hakati tegemist tegema ka kivi kirjade, vanade piltide ja vanade rahade uurimisega, kuid kõik need uuimistööd olid veel katkelist laadi.

XVIII aastasajal peaaegselt koguti ristiusu mälestusmärka. Paavst Benedictus XIV († 1758) asutas Roomas esimese ristiusu mälestusmärkide kogu (Vatikaanis). Hiljemini tõid üldarheoloogilised uurimistööd ja seltsid äratust ka ristiusu arheoloogia uurimisse. Prantsusmaal võeti arheoloogia õppeainena vaimulikkude seminariide õppekavasse XIX aastasaja esimesel poolel. Inglismaal mõjus äratavalt Parthenoni skulptuuride toomine Briti Muuseumi (a. 1801—1816). Saksamaal olid juba Winkelmannist ja Goethest alates Itaalia reisud päevakorral.

Ristiusu arheoloogia iseseisvale puhtteaduslikule käsitlusele pani aluse Giovanni Battista de Rossi elutöö (1822—1894). De Rossi asus katakombides tööle ja tõi uued tähtsad matuskohad päevavalgele; nendest on kõige tähtsamad „Paavstide krüpta“ ja „Püha Cäcilia krüpta“ Kallikstuse katakombis, avatud 1849. a. Tema teaduslikest töist on kõige tähtsamad: 1) „La Roma Sotterranea Cristiana“ (Maa-alune ristiusuline Room), 3 osa, 1864—1877, põhjanev töö Rooma katakombide uurimise alal; 2) „Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores“ tomos primus, Romae, 1861, voluminis secundi pars prima, Romae, 1888; 3) „Buletтино di archeologia cristiana“ (Ristiusu arheoloogia ajakiri), asutatud a. 1863, teaduslik organ ristiusu arheoloogia uurimuste avaldamiseks. Pärast de Rossi surma jätkati selle ajakirja väljaandmist kuni viimase ajani nime all „Nuovo Buletтино“. 1898. aastast peale on ta Rooma kirikliku arheoloogia komisjoni (Commissione di archeologia sacra sugli scavi e sulle scoperte nelle catacombe Romane) ametlik häälekandja. Sõjalude tõttu ei saanud ajakiri korralikult ilmuda. Ka käesoleval aastal ei ole sellest veel ühtegi vihku ilmunud.

De Rossi töö andis asjale hoogu ja avaldas mõju mitte ainult tema seltsilistele ja õpilastele, vaid ka kaugemaile ringidele Itaalias ja väljaspool Itaaliat. Paavst Pius IX († 1878) asutas Roomas Lateraanis suuruselt Vatikaani kogule järgneva arheoloogilise muuseumi, mis sisaldab uuemaid leidusid. De Rossi seltsiline ja sõber Anton de Waal († 1917) asutas Roomas a. 1877 Campo Santo juurde ajaloolisarheoloogilise (preestrite-) kolleegiumi, millisega on ühendatud tähtis arheoloogiline muuseum. Ühtlasi hakkas ta a. 1887 Roomas välja andma ristiusu arheoloogilist ja kirikuloolist ajakirja: „Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchen-

geschichte.“ See ajakiri ilmub tänapäevani ja väärib tõsist tähelepanu. Sõja ajal ei saanud ta korralikult ilmuda: a. 1915 ilmus ta suuremalt jaolt Itaalia keeles ja aastate 1916—22 kohta on ilmunud ainult üks ühine vihik (XXX-nes) Saksa keeles.

„Nuovo Bulletino's“ ja „Römische Quartalschrift'is“ avaldatakse teated ja artiklid tähtsamate kaevamiste ja leidude kohta ristiusu arheoloogia alal Itaalias ja ülevaated leidude kohta mujal.

Aastail 1873—80 ilmus Pratos jesuiidi Raffaele Garrucci sulest: *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della chiesa* (Kristliku kunsti ajalugu kiriku kaheksal esimesel aastasajal), 6 osas. Esimene osa sisaldab teoreetilised vaated, teiste osade sisuks on maalide, mosaiikide, sarkofaagide ja skulptuuride kujutused.

A. 1909 algas Orazio Marucchi Rooma kirikliku arheoloogia komisjoni ülesandel „Roma Sotterranea Cristiana“ uue seeria (Nuova Serie) väljaandmist. Marucchit peetakse üheks paremaks katakombide tundjaks viimasel ajal.

Huvitav on, et kuni kõige viimase ajani Roomas ja Itaalias ikka veel ilmsiks tuleb uusi leidsid, mis järjesti annavad uusi tõukeid teaduslikule uurimistöele. Nii leiti a. 1915—16 Via Appia ääres püha Sebastiaani basiilika all ruum, mis kannab memoria apostolorum (Triclia) nime ja nii või teisiti on seotud Peetruse ja Pauluse mälestusega. Ühede arvamise järgi olla nimetatud apostlid siin enne veretunnistaja surma lühikest aega asunud. III aastasaja keskel (258. a.) käisid kristlased siin koos, kui katakombidesse minek keelatud oli. (Nii Wilpert, Lanciani j. t.). Teised jälle arvavad, et siin ajutiselt puhunud apostlite korjused, asetatud siia, kas kohe pärast surma või hiljemini Valeriaani tagakiusamise ajal (Styger, Marucchi, Grossi-Gondi j. t.). Igatahes ei ole küsimus veel lõpulikult selgitatud. Sealsamas ligidalt leiti sarkofaag marmortahvliga, millel seisis: S. Favianus ic requisit. Siin austati veretunnistajat paavsti Fabiaani, kuid pealkiri kuulub hilisemasse ajajärku.

1920. aastal tulid uute ehituste vundamentide kaevamisel Porta Salaria ees katakombi osad nähtavale, mis Pamphili nimelise katakombi osadeks peetakse. 11 kilomeetrit Porta S. Paolo'st eemal leiti Ostia tee laiendamisel uus vanaaegne matuspaik marmorsarkofaagidega. Võiks veel nimetada, et vanaaegne püha Sabiina basiilika on tema endisesse algkujusse tagasi viidud. Ka Ravennas, Aquilejas, Grados, Vogheras ja Sitsiilias on leitud vanu matuspaiku, basiilika osi, eluruume, mosaiik põrandaid ja kirju (vaata Röm. Quartalschr., XXX). Viimasel ajal on ka Tripolises leidsid tehtud (vaata P. Romanelli kirjutus „Nuovo bullettino's“ XXII, 1916).

De Rossi on mõjutanud ka Prantsuse õpetlasi, nii näit. Edmond Le Blant'i (1818—1897), kes Roomas astus de Rossiga läbikäimisse. Le Blant kogus vanu Gallia raidkirju („Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule“, Paris, 1856—65, 2 vol.), uuris Gallia sarkofaage („Les sarcophages chrétiens de la Gaule“, Paris, 1886). Ka Louis Duchesne oli de Rossiga lähedas läbikäimises.

Alles mõni aasta tagasi kaevati Prantsusmaal Saint Bertrand de Cominges'is vana basiilika alusmüürid välja 14 marmorsarkofaagiga. Melchior de Vogüé leidis jälle ristiusu mälestusmärke Liibanonil ja Kesk-Süürias ja avaldas nad juba mineva aastasaja 70-dail aastail. Eriliselt palju on Prantsuse teadusmeeste (P. Delattre'i ja teiste) poolt leitud mälestusmärke Põhja-Aafrikas — Tuniisis ja Algeris. Näit. on Kartaagos päevavalgele toodud seitsme-ruumiline basiilika, mille põrandaalune täidetud haudadega ja lugematute haudkirjadega. Ka Egiptuses on prantslaste (näit. Gayet' ja Clédat') poolt kaevamisi ette võetud.

Prantsuskeeles on kõige all oleval alal olemas hea leksikon: F. Cabrol, „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie...“, Paris, 1907 sqq. ja samuti hea käsiraamat: H. Leclercq „Manuel d'archéologie chrétienne“, Paris, 1907.

Ka Inglismaal on sellekohane entsüklopeedia ilmunud, nimelt W. Smith'i ja S. Cheetham'i poolt: „A dictionary of christian antiquities“, London, 1876—1880. Samuti väärrib tähelepanu kataloog, mis loetleb Briti Muuseumis leiduvad ristiusu mälestusmärgid: O. M. Dalton: „Catalogue of early christian antiquities and objects from the christian east in the department of british and mediaeval antiquities and ethnography of the British Museum“, London 1901.

Erilise agarusega on inglased ristiusu arheoloogia alal tegutsenud Egiptuses („Egypt Exploration Fund“ ja selle „Archaeological Report“) ja Väike Aasias (W. M. Ramsay, Miss G. L. Bell). Ka ameeriklased on sellesihilisi ekspeditsioone korraldanud, näit. Süüriasse ja Egiptusse.

Saksamaal asutas aastail 1849—1855 Ferdinand Piper (1811—1889) Berliini ülikooli juures kristliku arheoloogia muuseumi ühes raamatukoguga. Ka Greifswaldis ja Leipzgis on meie ainesse puutuvaid esemeid kogutud. Saksa õpetlasist sellel alal on nimetamisväärt järgmised:

Franz Xaver Kraus, Freiburgi ülikooli professor († 1901), andis välja lühikese õpperaamatu ja kaheandlise „Realenzyklopädie“, kogus Reinimaa raidkirju, mis ilmusid kahes andes pealkirja all: „Die christlichen Inschriften des Rheinlandes“, Freiburg, 1890—1894. Viktor Schulze, professor Greifswaldis, tuntud õpperaamatu kaudu: „Archäologie der altchristlichen Kunst“, München, 1895. Berliini professor Nikolaus Müller, kes kirjutanud arheoloogilised artiklid protestantliku teoloogia- ja kiriku reaalsüklopeedias (Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche). Suurema käsiraamatu meie alal on kirjutanud Carl Maria Kaufmann: „Handbuch der christlichen Archäologie“, II. Auflage, Paderborn, 1913, mille täienduseks sellelt samalt autorilt on ilmunud: „Handbuch der altchristlichen Epigraphik“, Freiburg i. Br., 1917. Praegu juhatab Berliini kristliku arheoloogia muuseumi ja edustab kristliku arheoloogia õppetooli Berliini ülikoolis Georg Stuhlfauth.

Viimaste aastate tähtsamate tööde hulka tulevad veel arvata: Joseph Wilpert, „Die römischen Mosaiken und Malereien der christlichen Bauten vom IV. bis — XIII. Jahrhundert,“ 4 Bde, Folio: 2 Bde. Text und 2 Bde Tafeln, Freiburg i. Br., 1916. Wilpert esitab siin Itaalia ja Õhtumaa maalid nende iseäralustes ja arenemises. Selle materjaliga võib teaduslikult kindlasti opereerida, mida ei või ütelda ilma erandita Garrucci mainitud töö kohta.

Aastail 1905—1907 korraldasid sakslased ekspeditsiooni Egiptusse, kus päevalgele toodi n. n. Menas'e linn Mareotis'e kõrbes ühes oma ristiusu muinasjäänustega. Seda leidu kirjeldab juba nimetatud Kauffmann töös: „Die heilige Stadt der Wüste. Unsere Entdeckungen, Grabungen und Funde in der altchristlichen Menasstadt,“ Kempten, 1918.

Uurijaist, kes ristiusu arheoloogiat püüavad hinnata antiikkunsti osana, olgu siinkohal nimetatud tuntud antiikkunsti tundja Ludwig v. Sybel. Tema sulest on ilmunud selle aine üle: „Christliche Antike,“ 2 Bde, Marburg, 1916, „Frühchristliche Kunst,“ München, 1920 j. t.

Hommikumaa alal asuti kristliku arheoloogia alal hiljemini tööle kui Õhtumaa. Ka on siin sõdade ja looduse sündmuste tõttu vähem mälestusmärke säilinud. Siiski on siingi kristliku arheoloogia alal tööd tehtud, eestkätt Konstantinoopolis, Salonikis, Süürias, vähemal määral ka Palestiinas, Föniikias, Väike-Aasias, Ameerikas ja Egiptuses. Ka Venemaal on leitud vanemaid kristliku arheoloogia mälestusmärke: näit Kertshis üks haudkammer aastast 490 ja mõned üksikhaud, Sevastopolis basiilika varemed ja Hersoneesis basiilika. Ka Peterburi Eremitashis olid kristliku arheoloogia kogud (tähtsaim — Wassilewski kogu) ja Tartus 1843. aastast peale kodumaaliste kristlike muinsuste kogu. 1864. aastal asutas Prohorow ajakirja „Християнскія древности“ (Ristiusu muinsused). Vene kristliku arheoloogia uurijad pühendasid oma peatähelpanu Bütsantsi kunstile. Neist oleks nimetada Sabas, Kondakow („Reis Süüriasse ja Palestiinasse“), Smirnow („Argenterie orientale“, St. Petersburg, 1909), N. P. Lihatschew (Vene pühapiltide üle). Konstantinoopolis tegutses Vene arheoloogia instituut oma häälekandjaga („Известія“). Ateenis oli greeklastel oma kristliku arheoloogia muuseum.

Kaugema Hommikumaa ristiusu mälestusmärkide uurimist edendasid juba nimetatud ekspeditsioonid. Hommikumaa kristlike muinasjäänuste tähtsama uurijana esineb endine Wiini kunstiajaloo professor Josef Strzygowski. Tema uurimiste lähtekohaks sai esmalt küsimus, mille pealkirjaks: „Orient oder Rom?“ Tema põhjaneva uurimistöö tulemusena ilmusid tööd: „Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte,“ Leipzig, 1903, „Amida,“ Heidelberg, 1910, „Mschatta“, Berlin, 1904, „Die bildende Kunst des Ostens“, Leipzig, 1916, „Altai-Iran und Völkerwanderung“, Leipzig, 1917, „Ursprung der christlichen Kirchenkunst“, 1920. Viimases töös esitab Strzygowski oma seuiste uurimissaavutuste kokkuvõtted. Mitte ainult Vahemere idarand Aleksandriaga, Antiochiaga, Efeesusega ei etenda täht-

sat osa ristiusu kunsti algajul, vaid samuti tuleb tõsiselt hinnata ja arvestada ka aramealaste, kappadookialaste, armeenlaste ja isegi iraanlaste kunsti. Hommikumaa kunst, väidab Strzygowski, erinenud mitmes suhtes tugevasti Greeka-Rooma kunstist. Pidades oma peamiseks eesmärgiks ilustamist, kaunistamist, olnud ta eeskätt ornamentaalkunst. Sellevastu püüdnud Greeka-Rooma kristlik kunst peamiselt isikuid kujutada, mis asjaolu lõpuks viinud piltide austamisele. Arhitektuuri alal olnud mõõduandvad Iraanis ja Armeenias kuplid, Mesopotaamias — võlvid, kuna Rooma katakombide kunst kristlik antiikkunst olnud. Esialgu tõrjutud Hommikumaa kunsti mõju Greeka-Rooma kunsti poolt kõrvale, kuid pääsenud hiljemini keskaja kunstis mõnes suhtes (kuplid, võlvid) jälle maksvusele. Mitmete kindlate saavutuste kõrval sisaldavad Strzygowski väited esialgu veel mõndagi tõestamatut oletust.

Strzygowski pani aluse ka Hommikumaa kristlike muinasjäänuste uurimise häälekandjale nime all „Byzantinische Zeitschrift.“ Roomas andis 1900. aastast peale Anton Baumstark samasisulist ajakirja välja: „Oriens christianus,“ römische Halbjahrshefte für die Kunde des christlichen Orients, „Neue Serie“ im Auftrage der Görresgesellschaft herausgegeben, Leipzig, 1911 ja järgm. Viimne kord ilmus „Oriens christianus“ a. 1921 ja praegu olla kuuldavasti uus aastakäik trükkis.

Kui meie tahame uurida oma kodumaa kristliku kiriku algaja mälestusmärke, siis vajame kõige pealt nende kogusid. Nagu nägime, esinevad niisugused kogud kahel kujul: 1) puhtusulistele kogudena ja muuseumitena (Roomas, Berliinis ja mujal), 2) eriosakondadena või vähemalt eraldi katologiseeritud kogudena üldmuuseumites (Briti Muuseum oma eeskujuliste kataloogidega sel alal, Eremitash j. t.). Viimasetüübilise kogule on kristlike mälestusmärkide alal aluse pannud Tallinna Eesti Muuseum, kus eriruum olemas kiriklike mälestusmärkide jaoks. Tartu Eesti Rahva Muuseum ei ole seni, niipalju kui näha võib, veel niikaugele saanud. Või oleks ehk otstarbekohasem sel alal meie tööjaotuse põhimõtte järgi käia ja kristlikud mälestusmärgid peamiselt ühe muuseumi juurde koondada?

Ei saa samuti salata, et meil ka esimesetüübilised kogud võiksid olla kasulikud ja tarvilised. Meie kirikutes ja kogudustes on veel mälestusmärke, mida kogudused enam ei tarvita, kuid mis omavad siiski teatava ajaloolise väärtuse. Praegu võivad nad kergesti hävida või latali kantud saada üksikuisse eraseltsidesse, nagu see osalt juba sündinud. Otstarbekohasem oleks igatahes samaseid muinasjäänusi koguda puhtusulisteks kogudeks. Sääraseks kogumiskohaks võiks näit. olla Ristiusu Arheoloogia Muuseum Tartu ülikooli ustteaduskonna juures.

Olaf Schild.

Mõni aeg tagasi ilmus Lundis Karolinska Förbundets Årsbok 1922. Nagu harilikult, sisaldab seegi aastaraamat mitu artiklit, mis võivad huvitust pakkuda ka meie ajakirja lugejaile.

Hiljuti surnud professor Hjærnest on Carl Hallendorff kirjutanud iseäranis selge ja vaimustatud nekroloogi, kus rõhutatakse Hjärne tähendust Kaarlite ajajärgu uurimisel. Prof. Stille üle on avaldanud nekroloogi Per Sörensson. Kaarel X Gustavi Poola poliitikat, mis puudutab ka Baltimaade ajalugu, käsitleb Georg Wittrock omas artiklis „Marienburg och Latian“. Jean Häggmani uurimus „Bidrag till den Svenska krigsförvaltningens historia under det stora nordiska krigets senare skede“ (Lisa Rootsi sõjavalitsemise ajaloole Suure Põhja sõja viimasel poolel) näitab selgesti, milline oli sõjaväe administratsiooni seisukord Kaarel XII-da valitsuse esimesel poolel ja millised suured muutused sel alal ette võeti Poltaava lahingu järele. Kui veel nimetame Nils Herlitzi „En frukost i Rawicz december 1704“, kus vaadeldakse Kaarel XII-nda ja Stanislaus Leczynski suhteid, ja N. Belfrage poolt avaldatud mälestusi juhtumistest Poltaava lahingu järele, siis on vist küll tähtsamad kirjutused mainitud aastaraamatust loeteldud.

A. R. C.

Académie des inscriptions et belles-lettres (Prantsusmaal) on juunikuu istangul määranud Gobert'i suure auhinna (9000 franki) Lucien Romierile tema töö eest „Royaume de Catherine de Médicis“.

A. R. C.

Kevadel ilmus akadeemilise vartekirjana Helsinki ülikoolis mag. Paulus Korpuse töö „Vakkalaisto. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus.“ Töö puudutab lähedalt ka Eesti vanemat ajalugu, mispärast katsume muretseda mõne lähema numbri jaoks selle üle üksikasjalisema arvustuse.

A. R. C.

Suure maailmasõja ajal, a. 1911 pidutseti Põhja-Eesti 100 aastast vabastamise juubelit. Sel puhul peeti Tallinnas pidulikke koosolekuid ja esineti neil pidulikkude kõnedega ning ajalehtedes korraldati rida juubeli kohaseid kirjutusi. Põhja-Eesti talupoegade vabastamisega seotud ained on nüüd Robert Berendseni korraldusel pealkirjaga: „Eestimaa talurahva vabastamise 100-aasta juubel 23. mail 1916. aastal“ ilmunud. Kahju ainult, et materjali korraldaja selle väljaandmisel ebasüsteemiliselt talitanud ja J. Sitska kõnet „Kuidas orjus meile tuli“ lühendanud, nii et raamatul puudub terviku iseloom. Raamatus äratrükitud kõnedest väärivad sisult kõige enam tähelepanu K. Päts'i: „Mõisnikkude võimu kitsendamise katsed päris põlve ajal“, kus autor tarviliku kriitikaga ülevaatlikult käitab

Põhja-Eesti talupoegade kasuks antud seadusi jne. pärispõlve lõpul, alates a. 1795, — ja V. Reiman'i „Seitsesada aastat kultuuri tööd“, milles autor populaarselt, kuid andekalt kultuuri olusid, mõjusid jne. iseäranis Vana-Liivimaal puudutab. Juba nende kahe kõne tõttu on raamat omandamisväärt.

H. S.

Suve jooksul ilmunud raamatuist väärib tähelepanu Johannes Reinthali „Mahtsa sõda“, teos mis käsitleb talurahva rahutusi Põhja-Eestis teise maareformi teostamise puhul, peaaegselt silmas pidades just talupoegade rahutusi Mahtsas. Reinthal on käesoleva raamatu kirjutamisel ära kasutanud sellekohase kirjanduse ja allika-materjalid, viimastest mainitavad on Eestimaa tsiviil-kuberneri kantselei aktid a. 1858 ja 1859, ning Kose ja Juuru kirikute kroonikad. Nii siis on autoril tarvitatud materjali abiga õnnestanud mõnevõrra uut tuua talurahva rahutuste selgitamiseks Põhja-Eestis teise maareformi teostamise puhul. Raamatu puuduste hulka tuleb küll arvata seda, et autor ei ole oma uurimust kindlalt metoodiliste nõuete kohaselt toimetanud, ka ei ole autor tarvitatud allikatest suutnud teha kõiki võimalikke otsusi. Nii ei saa käesolevat teost mainitud küsimuse uurimisel sugugi lõpuliikuks ja ulatavaks tööks pidada. Ka sissejuhataja osa, kus autor kõneleb ülevaetlikult esimesest maareformist, tema tagajärgedest, talurahva küsimusest kahe maareformi vaheajal (1816—1839), teisest maareformist ja selle teostamisest, ei ole igakord küllalt küpselt läbimõeldud ega selge. See ei tähenda aga sugugi, et raamat ilma väärtuseta oleks. Kahtlemata on selles mõnevõrra uut anda suudetud. Ma juhiksin iseäranis kõikide Eesti ajaloo õpetajate tähelepanu sellele raamatule, kust nad kahtlemata leiavad tarvilist ainet Eesti ajaloo õpetamisel ja oma teadmisi talupoegade reformide suhtes Põhja-Eestis võivad täiendada.

H. S.

Alfred Stern, Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871, neuntes Band, 654 Hk., Stuttgart und Berlin, 1923. Käesoleva üheksanda ande ilmumisega hakkab tuntud Helveetsia ajaloolase suurteos Euroopa XIX aastasaja keskmiste aastakümnete ajaloo üle lõpule jõudma. Ka selles andes on autor truuks jäänud põhimõtetele, mis ta üles seadis juba 1894. aastal ilmunud esimese ande eessõnas: üksikute rahvaste ja riikide poliitilist ajalugu jälgides esile tuua kõige pealt suured ühised üldjooned ja näidata, et hoolimata kõigest mitmekesisusest eurooplaste ajaloolise arenemise eri avaldumisvormides see ajalugu ka XIX aastasajal moodustab teatava terviku, mis hingab samade poliitiliste, majanduslike, kunstiliste ja teaduslike ideede õhustikku.

Siiski on Sterni monumentaalses töös ka eri rahvaste ajaloo tähelepanuväärsemad üksikasjad leidnud õieti põhjalikku käsitlust, mida võimaldasid selle teose küllalt laiadeks määratud raamid. Sterni kirjeldamisviisi esidused — ülirohke materjali osav ja selge rühmitamine, objektiivsus kõige erilaadilistest

nähtustekomplekside hindamisel, rikkalikkude uute arhiivainete järjekindel kasutamine monograafilise erikirjanduse kõrval, vaimukas stiil ja rahulikult ning meeldivalt veerev jutulõng, — kõik need esidused on täiel määral omased ka äsja ilmunud üheksantade andele. Selles andes vaadeldakse peaaegaliselt 60-date aastate esimesi aastaid — Prantsuse siseajalugu aastani 1864, Itaalia ühinemise jormilisemat ajajärku, mis esijoones seotud Garibaldi tegutsemisega, kuni 1864. aasta septembrikonventsioonini, Poola mässu arengut ja selle kajastumist Vene sisepoliitilises elus ja — õieti üksikasjaliselt — Saksa riigi loomise ajajärku, alates konstitutsioonilise konfliktiga Preisimaal ja lõpetades 1866. aasta sõjaga.

Nii jääb käesolevas andes nimetatud riikide ajaloo käsitlemine 60-date aastate keskele peatama. Ainult Inglismaa ja Balkani riikide ajaloo vaatlemisel jõuab autor tähistatud sihile — 70-date aastate juurde. Sellega keskendub seni ilmunuta kümnenda ande sisu loomulikult Euroopa rahvusliku ühinemise ajajärgu viimastele aastatele ja selle grandioosile lõppaktile — Saksa-Prantsuse sõjale. Loodame, et elatanud teadusmehel õnnestub seda annet peatselt ilmutades oma teosele, millele ta 30 aastat kulutanud, anda lõpuliku kuju. P. T.

Bernhard Guttman, England im Zeitalter der bürgerlichen Reformen, Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart, Berlin und Leipzig, 566 lhk., 1923. Guttmani töö, mis pühendatud Inglise ajaloole XIX aastasaja esimesel poolel, täidab tuntava tühikoha selle ajajärgu kohta käivas kirjanduses. Ta jälgib kodanliste klasside majandusliku võimu ja vaimlise küpsuse kasvamist ja püüab selgitada neid põhitegureid, mis põhjustasid Inglise siseajaloo kõigu suurema seadusepärasuse ja orgaanilisuse, teiste Euroopa suurriikide ühinemisega võrrelduna. Guttmani arvates ei elä Inglismaa kõige raskemat ja tõsisemat kriisiaega üle mitte nüüd, kus proletaarlased omale nõuavad väärilist kohta ühiskondlikus ja riiklikus elus: vastupidi, Inglismaa sisearengu kõige hädaohtlikum faas langevat neile saatuslikele aastakümneile XIX aastasaja esimesel poolel, mil keskmised rahvaklassid pidasid võitlust privilegieeritud seisustega, kuna töötavate rahvakihtide veel distsiplineerumata, toore energia stiihialised plahvatused ahvardanud mõlemaid võitlevaid pooli hävituse ja kaduga.

Sellepärast seisavad Guttmani töös esikohal möödunud aastasaja 20-damad ja 30-damad aastad (IV osa — konservatiivsete reformide katse, V osa — I valimisreform, VI osa — kodanlise riigi esimesed aastad). Kõik muu moodustab ainult sissejuhatus, mil ülesandeks näidata nende jõudude ja traditsioonide kujunemist, milliste abil võimalik oli ilma revolutsioonita üle elada selle raske ja sügava kriisi. Õieti tähelepanelikult jälgib Guttman kodanliste kihtide ideoloogia arengut: peatükid liberalismi ja radikalismi ideede arengust ja nende üksikuist kandjast — Benthamist, Place'ist, James ja John Stuart Mill'ist ja teistest „benthamiitidest“ on huvitavamaist tema töös. Üldse pühendab Guttman isikulisele tegurile õieti suurt tähelepanu ja esitab terve rea hästi kordaläinud iseloomustusi selle aja tegelaste kohta (Burke, Pitt, Cobbet, Canning, Peel,

Disraeli j. t.). Selle vastu on puhasmajanduslikke nähtusi väiksema tähelepanuga vaadeldud; eriti puudulik on, näituseks, tööstusliku revolutsiooni põhjuste ja käigu seletamine töö esimeses osas, kuna selle põhjaliku suurpöörde tagajärgede valgustamine paremini on õnnestunud.

Guttmani töö tugib rohkearvulisele erikirjandusele, mida autor alatasa tsitpeerib, vaatleb üksikasju sügavaletungiva filosoofilise pilguga ja avaldab üldse õieti soliidid muljet. Kirjutatud kokkusurutud, vaimurikkas stiilis, eeldab ta lugejalt siiski kaunis suuri eelteadmisi ja ei ole selle tõttu mitte väga kohane käsiteldud ajajärguga esialgseks tutvumiseks. Asjatundvale lugejale moodustab ta aga igatahes yeetleva lektüüri.

P. T.

*

Maximilian von Hagen, Bismarcks Kolonialpolitik, Verlag Friedrich Andreas Perthes A. G. Stuttgart-Gotha, 594 lhk., 1923. Selle äsjailmunud töö autor seab endale ülesandeks jälgida esimese Saksa riigikantsleri koloniaalpoliitikat tihedas ühenduses tema üldise poliitikaga ja püüab näidata, kuidas mõlemad teineteist tingisid ja mõjutasid. Siinjuures tehakse kindlasti vahet sise- ja välispoliitilise aspekti kasutamisel. Bismarcki koloniaalpoliitilise programmi kujunemine, selle teostamiseks tarvitatud taktika riigipäeval eraldatakse iseseisva uurimisobjektina eriossa („Bismarcki sisemine koloniaalpoliitika: tema koloniaalpoliitiline süsteem ja tema koloniaalpoliitika riigipäeval“), kuna asumaade omandamise välisele käigule ja sel alal kujunenud välispoliitilistele situatsioonidele pühendatakse teine osa tööst („Saksa asumaade hankimine“).

Kuigi nüisugune jaotus tundub teataval määral kunstlikuna ja ei lase end igas suhtes täpselt läbi viia, hõlbustab sarnane materjali jaotus keeruliste, sise- ja välispoliitikaga tihedasti seotud koloniaalküsimuste ülevaatlikumat käsitlemist ja pakub autorile võimaluse esitada 80-dais aastates äkki esilekerkiva ja kiiresti areneva Saksa asumaade poliitika eri peripeetiate kohta kujukä pildi. Iust see metoodiline külg eraldab Hageni teose, mis üksikasjus ja hinnanguis sisaldab paljugi vaieldavat, kasulikult teistest sama küsimust käsitlevaist töist.

P. T.

Alexander von Taube, Fürst Bismarck zwischen England und Russland, ein Beitrag zur Politik des Reichskanzlers in den Jahren von 1871 bis 1890, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 156 lhk., 1923. Nimeetatud pealkirja all ilmunud töö moodustab Tübingi ülikooli filosoofia fakulteedi poolt vastuvõetud inauguraaldissertatsiooni. Autor, prof. A. Vahli õpilane, püüab selles näidata, et Bismarck oma välispoliitilises tegevuses riigikantslerina kõige pealt arvestanud Vene- ja Inglise ilmariigiga, nii et raudkantsleri poliitika põletispunktid peaaegaliselt asunud Londonis ja Peterburis. Bismarcki arvates olnud üldise rahu kindlustamisel — millise sihi ta pärast riigiloomist endale seadis — Saksa keisririigi peamiseks ülesandeks hoida alal sõprusidemed Vene kolossiga ja samal ajal Inglise-Saksa lepingu kaudu kõige kindlama rahutagatise hankida.

Esimese sihi saavutamine õnnestus kantsleril hoolimata kõigist raskusist täieliselt, kuna teine siht — Inglis-Saksa liit — saavutamata jäi. Saksa välisameti hiljuti avaldatud dokumentidekogu ja teiste uute materjalide põhjal püüab Taube näidata, et „Saksa riigi suhted Inglismaaga igal momendil olla määranud tema suhted Venemaaga — ja ümberpöörduvalt“. Eriliselt suurt huvi pakuvad Taube töös need kohad, millistes autor tõestab, et Bismarcki suhtumine Inglismaasse olla suurel määral rippunud parajasti Inglise riigitüüri olevaist parteidest ja nende juhtidest. Vanameelsete Disraeliga ja Salisburyga olnud Bismarckil üldiselt hea vahekord ja 1879. aastal, peale Berliini kongressi peetud juba elavaid läbirääkimisi Saksa-Inglise liidu loomise üle. Disraeli langemine ja Bismarckile äärmiselt vastumeelse Gladstone'i võimulepääs teinud aga sõbralikke suhtele nende kahe riigi vahel äkilise lõpu ja kavatsetav liit jäänud teostamata.

Samuti on äärmiselt huvitavad Taube arutused Saksa-Austria kaksikliidu asutamise põhjuste üle. Taube püüab tõestada, et liidu tekkimist polla põhjustanud Saksa riigikantsleri hirm Vene panslavistliku agitatsiooni kasvamise ees peale Berliini kongressi. Bismarck ei olla kartnud, et Venemaa Saksamaale sõjakorral võiks hädaohitlikuks saada, vaid just vastupidi: tema arvates oleks Saksa-Vene sõda ainult viimasele võinud õnnetult lõppeda. Õnnetu sõja tõttu oleks monarhia Venemaal kokku varisenud ja revolutsiooni keerisest tõusnud Vene vabariik Prantsuse vabariigile sõpruses käe sirutanud. Vene monarhia säilitamise ja Vene-Prantsuse liidu ärahoidmise eesmärgil sõlminudki Bismarck 1879. a. liidu Austriaga, et Vene panslavistidelt isu ära võtta sõjaks Saksamaaga, mis paratamatult kaasa oleks toonud Venemaa kaotuse ja revolutsiooni.

Taube selgesti ja asjalikult kirjutatud teos sisaldab, nagu see praegusel momendil meile ligidast välisajalugu käsitlevais töis teisiti ei saa ollagi, paljugi hüpoteetilist ja vajab täiendust teiste riikide seni avaldamata arhivimaterjali poolt. Siiski väärib see töö oma huvitavate kombinatsioonide ja küllalt kõigist nende tähelepanu, kes soovivad ilmasõja eelse välispoliitilise konjunktuuri kujunemist üksikasjaliselt tundma õppida.

P. T.

E. Kimpen, Die Ausbreitungspolitik der Vereinigten Staaten von Amerika, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart-Berlin, 398 lhk, 1923. Ameerika-Ühisriikide paisumine väikesest rannakoloniist määratute dimensioonidega ookeanidevaheliseks suurriigiks ja lõpuks üheks tähtsamaks liikmeks ilmariikide peres, selle võimu kasvamisega ühenduses seisvad välispoliitilised olusuhetud, Ühisriikide iseteadvuse, vallutamisinstitiivide ja ahnitsemisihade ja riikidel tõus, — need seni Euroopa teadusmeeste poolt vähehäsiteldud, kuid praeguses ilmapoliitilises konjunktuuris ülihuvitavad teemad leiavad nimetatud töös kaine, detailirikka ja usaldustäratava valgustuse.

Ühisriikide ekspansioonipoliitika olevat autori arvates kõige paremaks näiteks selle kohta, kuidas kõik riigid, erinegu nad üksikasjus üksteisest nii palju kui tahes, võitlust oma olemasolu eest peavad ja seni on sunnitud olnud pidama. Ameerika demokraatia hüüdsõnad vabadusest ja ühetaolisusest, vabariigist ja

demokraatiast, õiglusest ja inimlikkusest, tsivilisatsioonist ja rahust olla ikka ja alati ainult varjata aidanud kainet, ameerikalikku huvi ja sihikindlat tahet maade vallutamiseks, uute turgude omandamiseks, uue võimu hankimiseks. Kui inimkonna ajalugu ei juhi kõlblised kaalumised, vaid reaalsed huvid ja jõu suhted, siis pakkuvad Kimpeni arvates eestkätt just Põhja-Ameerika riikide hoolimata reaalspoliitika kõigis tema staadiumites kohast eeskuju selleks, milliste jõhkrate ja hoolimatute abinõudega riike ja maid tuleb kokkuhaamerdada ja nende võimu kasvatada.

Kimpeni veidi kuiv, kuid faktiderikas ülevaade Ühisriikide välispoliitikast langeb loomulikult kolme ossa. Esimeses osas käsitletakse kontinentaalse ekspansiooni ajajärku (1783—1848), Monroe doktriini kujunemist ja arenemist, suurte maalahmakate omandamist Prantsusmaalt, Hispaanialt, Mexikolt, halastamatut ja toorest võitlust Indiaani suguharudega kuni nende lõpuliku allaheitmiseni. Teises osas jälgib Kimpen Ühisriikide püüdeid oma võimu lõuna suunas laiendada ja seda Lääne-India saarestikus levitada — püüdeid, mis esialgu küll Inglismaa visa võitluse tõttu ainult väiksel määral annavad tagajärgi. Kolmanda osa oma tööst pühendab Kimpen Ühisriikide imperialismi tekkimise ja selle edaspidise käigu jälgimisele, alates Hispaania-Ühisriikide sõjaga ja lõpetades Wilsoni ja isegi Hardingi välispoliitikaga. Oleviku sihis orienteerunud lupejaile pakkuvad just need, viimaste aastakümnete välispoliitilistele malekäikudele pühendatud peatükid kõige otsekohesemat huvi.

P. T.

*

Juhin siin Eesti ajaloo harrastajate tähelepanu hiljuti ilmunud Eerik Laidi teose „Eesti muinaslinnad“ peale. See mis meil seni tuttav oli Eesti muinaslinnadest, selle eest võlgnesime osalt saksa: A. Hueck'i, P. Jordani, J. B. Holzmayeri, Karl von Löwis of Menari jne. töödele ja osalt eestlaste: Jaan Jungi ja Villem Reimani uurimustele. Enam süsteemi ja meetodilikkust uurimusse tõi Tartu ülikooli filosoofia teaduskonna juurde arheoloogia osakonna asutamine ja A. M. Tallgreni professoriks kutsumine.

Viimasel ajal on meil Eesti muinaslinnade kirjeldamisel kõige enam tarvitatavad olnud Villem Reimani uurimus „Eesti rahva hariduse järgi sisesisvuse aja lõpul“ (Eesti kirjandus, lhk. 121—133) ja Karl Löwis of Menari Burgenlexicon für Alt-Livland. Kuid mõlemad teosed on kirjutatud mitte arheoloogid ja seepärast kannatavad nad käesolevas küsimuses puuduste all. Võrdlemisi parem mainitud uurimustest Eesti muinaslinnade kohta on siiski ehk Villem Reimani oma, kes üsna kordaläinud iseloomustuse Eesti muinaslinnade kohta avaldanud on. Kahtlemata on aga sarnase küsimuse uurimisel, nagu Eesti muinaslinnad, tarvilik sellekohane arheoloogiline eriharidus, mis muidugi ei puudu mainitud teose „Eesti muinaslinnad“ autoril Eerik Laidil, kes on töötanud A. M. Tallgreni juhatusel. Läinud aastal ilmunud Karl von Löwis of Menari teoses ei ole juba sissejuhatavas osas küllalt ulatav, terviv ja iseloomustav Eesti muinaslinnade iseloomustamine ja kirjeldamine. Iseäranis silmatorkavaid vigu on von Löwis of Menari uurimuses Eesti muinas-

linnade nimede kirjutamisel; ka puudub samal autoril Eesti muinaslinnade nimekirjas nende täpsem asukohta määramine jne. Kõik see teeb nimetatud autori teose tarvitamise Eesti muinaslinnade uurimisel vähe vastuvõetavaks.

Eerik Laid kõneleb omas teoses enne muinaslinnade üldist iseloomustamist muinaslinnade levimisest Eestis, üksikutes maakondades, nende iseloomulikumatest tüüpidest: Valjala ja Mustjala maalinnast Saaremaal, Põlva Rosma linnamäest, Lohu Jaanilinnast, Nissi Varböla linnast, Laiuse Kalevipojasängist, Väikse Maarja Punamäest, Irboska linnamäest ja Suure-Jaagi Lõhovere linnamäest. Peale nende tüübilisemate Eesti muinaslinnade kirjeldamise, mida selgitavad õnnestunud ülesvõtted, plaanid jne., asub autor muinaslinnade üldisele iseloomustavale kirjeldusele, leides, et muinaslinnade ligema ümbruse valimisel määrav on ohud strateegiline külg ja et viimases suhtes eriti arvesse võetav on muinaslinnade kõrgus ja ligipeasematus. Edasi kõneleb ta muinaslinnade vallidest, neil tarvitatud ehitusmaterjalist, muinaslinna ümbritsevast kraavist, külgede järsendamisest, suurusest, kaevust jne. Ka teeb autor vahet muinaslinnade eri tüüpide vahel, leides Eestis maalinnu, linnamägesid, viimaste hulgas maaninlipnu, kalevipoja sängisid, liht linnamägesid. Peale nende konstateerib ta veel segatüübi: need on sarnased muinaslinnad, mis ühte ega teisse tüüpi ei kuulu.

Muinaslinnade vanuse äramääramisel võtab ta arvesse leidusid muinaslinnades enestes, nende läheduses ja kivi- ning vanema ja noorema raudaja leidude levimist Eestis, peab silmas ka muinaslinnade tekkimise ja levimise aegu naabermais, püüdes konstateerida, kust ja missugused mõjud on võimalikud olnud. Raamatu esimene osa on heade ülesvõtetega, plaanidega, kaartidega jne. illustreeritud. Raamatu teises osas on toodud muinaslinnade nimestik asukohta tähistamisega, statistilised andmed ja lõpuks maakondade ja kihelkondade kaupa muinaslinnade kirjeldused. Selleks on andmed peamiselt saadud üliõpilaste stipendiaatide kihelkonna kirjeldustest. Ka muidu on andmed saadud prof. A. M. Tallgreni, üliõpilaste B. Vaasi ja B. Indreko kaasab. Teos on üldse õnnestunud ja seni kõige tervavam uurimus Eesti muinaslinnast. Kahjatseda tuleb ainult seda, et autor ei ole küllalt ulatavalt ja kriitiliselt arvesse võtnud kirjalikke allikaid ja kroonikaid, mis autorile ehk nii mõndagi nähtust näit. maalinnade levimist Alutaguses selgemaks oleks võinud teha. Ka ei või sellega leppida, et autor lhk. 43 pro Ojamaa kirjutab Gotland. Võiks ehk veel ühe või teise puuduse peale tähelepanu juhtida, kuid ruumi puudusel peab see ära jääma. Üldse võib raamatut ainult soovitada.

H. S.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Valjaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

Trükikoda Ed. Bergmann, Tartus.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„Ajalooline Ajakiri“

jätkab käesoleval 1923. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

1922. a. on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: dots. P. Bauman, prof. A. R. Cederberg, L. Metslang, H. Mõra, prof. H. Oidekop, H. Sepp, prof. A. M. Fallgren ja P. Treuberg. Kirjeldatavate aastakäiguks on peale eelnenematute veel lankesti kaastööd lubanud: prof. J. Bergman (Rootsi), postmeister T. Holm (Rootsi), mag. Arvi Korhonen (Soome), lektor Dr. Fr. Westling (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen (Turu ülikooli rektor, Soome), prof. V. Voionmaa (Soome), raamatukoguhoidja O. Freymuth, prof. J. Kõpp ja prof. O. Sild.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 100 marka aastas. Üksik number 30 marka. Kuulutuste lehekülg — 1000 marka, ½ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Jaani tänav nr. 26, Eesti Kirjanduse Seltsi büroos. Aadress postisaadetistele: Tartu, postkasti nr. 25, „Ajalooline Ajakiri“.

Järgmine number ilmub detsembri kuus.

1922. a. aastakäiku on veel püütud arvul saada.